

Евлія ЧЕЛЕБІ

**КНИГА
ПОДОРОЖІ**

**ПІВНІЧНЕ
ПРИЧОРНОМОР'Я**

ББК 63.3 (4Ук, 7) 46
Е 155
УДК 908.407.7 „16“

Евлія Челебі. Книга подорожі. Північне Причорномор'я. — Оде-са, Гермес, 1997. — 84 с.

В книзі подаються матеріали з зібрань відомого турецько-го мандрівника Евлії Челебі, який неодноразово подорожував по Україні в XVII ст. і як спостерігач, описав історичні події, життя і побут українців, інших народів. В цьому випуску друкуються свідчення лише про Північне Причорномор'я.

Книга для істориків, краєзнавців, студентів і учнів.

Переклад з російської **Карлічук С. О., Кушнір Л. В.**
Упорядник **Кушнір В. Г.**

В українському перекладі, як і російському, збережена редакція оригіналу.

Видання підготовлене за допомогою:

Боделана В. Б. — голови Кілійської районної адміністрації
Іщенко Ю. М. — голови Очаківської міської ради
Марчука Ю. І. — голови Ізмаїльської міської ради
Попогребського Л. М. — директора Одеського портового елеватора

ISBN 966-95178-0-X

© МП «Гермес», 1997

ЕТНОГРАФІЧНІ ЗАПИСКИ ЕВЛІЇ ЧЕЛЕБІ ПРО ПІВНІЧНЕ ПРИЧОРНОМОР'Я

Степ, який є окремою історико - етнографічною областю України, має осяжну історіографію етнографічних досліджень. Але нам мало що відомо про цей регіон в XVII ст., коли він входив до складу Османської імперії, тому праця Евлії Челебі є одним з джерел і суттєвим інформаційним поповненням з питань етнічного складу регіону, господарства та культури населення.

Перед Челебі не стояло завдання етнографічного опису північних володінь імперії, але навіть побіжні його зауваження і спостереження дозволяють скласти загальні уявлення про населення, його побут та господарську діяльність.

Він був уважним спостерігачем і акуратним хроністом. Перш за все Челебі цікавили справи, які забезпечували могутність та безпеку його держави: кількість фортець і їх стан, шляхи сполучення, дії місцевої адміністрації та окремих чиновників. Ці питання стояли на першому плані, всі інші, в тому числі і етнографічні, були другорядними.

Джерелом етнографічної інформації є опис міського (фортеця, посад) та сільського населення. Челебі цікавиться кількістю адміністративних, громадських, житлових, господарських споруд, визначає властиві їм особливості. З питань розвитку господарства фіксуються, перш за все, види діяльності, які викликали його захоплення. Схоже, таких форм діяльності було небагато, оскільки господарство населення степу описується таки скупо. В записках згадуються ремісники і їх діяльність, описується виноградарство, садівництво, соледобування, рибальство, бджільництво, землеробство та скотарство.

Про ремесло говориться, що розвивалось воно в містах і досягло рівня, при якому з'являються ремісничі цехи. В Аккермані кожний ремісничий цех мав свою лавку на базарі, що знаходився поблизу Дністра. В фортецях працювали будівничі, зброярі, столяри, підмайстри. Вироби ремісників продавались чи обмінювались на базарах, в лавках. Кількість останніх була значною. Так, в Ізмаїлі з 2000 будинків нараховувалось 800 лавок. Існує думка про можливість помилкову цифру щодо кількості лавок, але якщо зважити, що лавки розміщувались в житлових будинках ремісників чи торговців, то зафіксована Челебі цифра цілком реальна. Тим більш, що Ізмаїл характеризується, як торговий центр регіону.

Торгівля велась переважно міським населенням (вірменами, греками, євреями). Торгували з навколишніми мешканцями степу: волохами, молдаванами, ногайцями. Товаром були в основному пшениця, ячмінь, мед, м'ясо, риба (білогуб, осетрина).

Якщо міське населення спеціалізувалось на ремеслі і торгівлі, то землеробством займалось переважно волоско-молдавське населення, скотарством — ногайці. Географічні умови розвитку господарства впливали на

його спеціалізацію. Так, населення Подністров'я займалось землеробством, виноградарством, садівництвом, бджільництвом. Села поблизу Бендер постачали на ринок чимало меду та масла, а молдавське село Барбуюз (між Бендерами та Орхеєм) мало шість виноградників та садів.

Населення з берегів лиманів та озер займалось рибальством. Існували навіть рибальські укріплення. Одне з них — Оба-керман знаходилось біля озера У4-Аджили.

В районі Хаджибею добували сіль. Цей продукт набув тут широкого розповсюдження. Навіть платню місцевий гарнізон отримував сіллю.

Розвиток ремесла, землеробства та скотарства сприяв поширенню зв'язків між регіонами через торгівлю. Численні вальки купців регулярно рухались шляхами степу. Вже в цей час степові шляхи стають важливими торгово-транспортними артеріями, по яких перевозились різноманітні товари. Значні обсяги перевезень стають джерелом прибутку для казни, і місцева влада регулярно збирає митні податки. Для цього навіть вводилась в великих містах (Ізмаїл) спеціальна митна посада, а в менших населених пунктах типу Татарбунари ця функція покладалась на вищу адміністративну особу.

Обабіч шляхів виникали поселення, на більш важливих чи небезпечних ділянках — укріплення (наприклад, біля переправ) чи навіть фортеці (Татарбунари). Гарнізони таких пунктів не тільки збирали податки, але й піклувались про безпечний проїзд по шляхам. З цією метою окремі військової загонами фортечних гарнізонів наглядали за шляхом, охороняли вантажі від нападу злочинців.

Досить детально описані фортеці, посади та міста. При цьому Челебі подає чітко диференційовану інформацію, описуючи окремі фортеці і посади. Його увага зосереджується на військово-технічних характеристиках фортець, об'єктах, що там розміщувались. При описах посадів найперше фіксувалась кількість кварталів та будинків цивільного населення, громадських споруд, відмічались деякі їх особливості.

В великих фортецях типу Аккерман, Бендери, Ізмаїл, Очаків, крім споруд військового значення (арсенали, продовольчі склади), існували мечеті, суд, лазні, палаци чи розкішні будинки комендантів, приміщення для військових, в Очакові, Кілії — шаріатський суд. Існували в містах і початкові школи. Так, в Аккермані їх нараховувалось аж 17.

Були тут і звичайні житла, навіть в цитаделі. Наприклад, в Очаківській фортеці нараховувалось до 200 будинків.

Фортеці існували не тільки як оборонні споруди. Так, кожна фортечна лінія Очакова мала свої торгові ряди і лавки.

Біля кожної фортеці розміщувався посад — поселення цивільного населення. Тут зосереджувалась торгівля. Хоча базари мали місце і в селах, все ж ярмарки регіонального значення відбувались саме в посадах. Тому і діяльність основної маси населення посад була торгово-посередницькою.

Розбудовувались міста і посади поквартально. Наприклад, в Аккермані їх існувало 30. Населення в них гуртувалось переважно за етнічними ознаками. За розмірами і чисельністю населення посади були досить значними. В Аккермані нараховувалось 1500 будинків, в Бендерах — 700, в Очакові — 500.

Посад складався з житлових споруд, лавок та торгових рядів (базар), заїжджих дворів. Більша частина лавок в Очакові — це пивні і корчми. Між кварталами посади проходили вулиці, як правило, ґрунтові, хоча в цитаделі Очакова вони покривались бруківкою.

Хоча села і не стали об'єктом прискіпливого дослідження Челебі, та

все ж з окремих його зауважень зрозуміло, що вони мало чим відрізнялись від посадів. Крім житлових будинків, в степових селах існували мечеть чи церква, лазня, караван-сарай (заїжджий двір), лавки.

Порівняно багато інформації стосується житлових та господарських споруд, описуються особливості їх планування, техніка будівництва. Будівельний матеріал для зведення жител різноманітний: камінь, глина, гумус, дерево, очерет. Більшість житлових будинків глинобитні, без фундаменту, покривались тесом, драпкою чи очеретом. Відмічається, що до того, як збудували зовнішню фортечну лінію Очакова, на тому місці знаходились дерев'яні житла. Шкороше це були споруди каркасно-стовпової конструкції, дерев'яна основа яких замазувалась глиною. Бракує відомостей щодо внутрішнього інтер'єру, зовнішнього вигляду, зокрема жител, але вказується, що 1700 будинків посаду Бендери мали верхній поверх.

Розповсюдженими були «літні» будівлі. Це передусім лавки, зроблені із циновок, грубих килимів і вкритих очеретом. Таких в посаді Очакова нараховувалось близько 200.

Мали місце в Очакові і споруди, вкриті землею. Традиція такого переkritтя збереглась у степового населення до наших днів.

Кожен з будинків мав подвір'я, а при наявності площі ще й присадибну ділянку.

Хоча й побіжні, але є відомості і про етнічний склад населення. Челебі зазначає, що ліва сторона Дністра (зокрема в районі Бендер) належить українцям, яких він називає козаками або русами («чайки русів»).

Були українці і на правому березі, де етнічна ситуація за часів Челебі видається достатньо різнобарвною. Люди селились селами не лише за етнічними ознаками. Існували змішані, наприклад, ногайсько-волоські поселення (Чоплиджа).

Буджацькі ногайці чисельністю в 45 тисяч мали 200 сіл, зимовок і стойбищ, а на захід від Очакова розміщувалось 300 общин ногайців під назвою кара-таяк.

Нагадує Челебі і про національний склад османської армії, до якої входили абазини, курди, туркмени, черкеси.

Дізнаємось також про деякі особливості армійського похідного побуту. Так, під час походів їжу готували в казанах на відкритих вогнищах. Вживали шафрановий плов, конину, пили базу та медовуху.

Про одяг Челебі пише, що найпоширенішими були овечі кожухи та шапки. Особи вищого адміністративного управління носили дорогий верхній одяг: соболіні та лисячі шуби.

Чимало інформації про походження назв місцевостей. Деякі з них, як-то «Отарик» (берег Дністровського лиману між Овідіюполем і Роксоланамі), збереглись до наших днів.

Етнографічні матеріали Евлії Челебі свідчать, що степова зона в етнічному відношенні була досить різнобарвною, а економіка степового Причорномор'я, яке хоча і характеризується як безпечний і неспокійний регіон, не тільки забезпечувала необхідні потреби місцевого населення, але й дозволяла деякі види сільськогосподарської продукції вивозити за межі регіону.

Чимало інформації подає Челебі про військово-адміністративне управління, інші сфери життя, дослідження яких розширять наші уявлення про історію краю тих часів.

ОПИС ТУЛЬЧИНЬСЬКОГО АБО ЗМІЕВОГО ОСТРОВА

З півночі та півдня його — ріка Дунай. А їзди упродовж нього до Чорного моря вісім годин, а якщо їхати впоперек, від міста Тульчі до міста Ізмаїлу, то буде п'ять годин. І є це такий лісистий острів на Румелійському тракті, що одному богові тільки відомо, скільки на ньому є диких звірів, гризунів та птахів. Дуже багато тут яструбів, яких мисливці ловлять і роблять із їх крил оперення для стріл. На цьому острові забивають сімдесят — вісімдесят тисяч голів великої рогатої худоби і із всього (цього м'яса) виробляють бастирму. Є тут спеціальні споруди, де забивають і розбирають худобу. А комарів тут так багато, що при заході сонця вони примушують людей і коней волати про погибель. Блудниць, яких ловлять в фортецях Ізмаїлі, Кілії та Тульчі, залишають голими на цьому острові і вони за одну ніч гинуть від запопадливості комарів, москитів та іншої мошкери.

Так ось, благополучно перебравшись через цей острів, ми за три дні переправились через Великий Дунай напроти міста Ізмаїлу і прибули до фортеці Ізмаїл.

МІСТО ІЗМАЇЛ

Це — творіння Салсала. Місто це в 889 (1484) році завоював капудан султана Баезид хана Ісмаїл, тому його і називають містом Ізмаїлом. Сьогодні цей пречудовий порт є вакфом Мекки та Медіни. За установленим записом та традиційним визначенням він значиться вільним вакфом Аллаха. Правителем [міста] на підставі загального права є ставленик головного євнуха, і він править за допомогою чотирьохсот своїх людей. Це є висока посада, що віддається на відкуп. Є тут також митний начальник, а оскільки фортеці тут немає, то немає і коменданта. Є бешлі ага і до семидесяти рядових воїнів. Правитель [міста] на основі шаріату має утримання в триста [акче]. Кадію його щороку надходить сім гаманців, а мутавелі

— двадцять гаманців. [В місті] є посада кетхуди сипахіїв, яничарський воєначальник, ага азабів, бешлі ага, капудан, субаші та мухтесіб.

Всього в місті є дві тисячі будинків. Три квартали в ньому мусульманські, а останні населені грецькими, вірменськими та єврейськими реайа. Дахи будинків в більшості своїй застелені плетеницями з рогами або вкриті очеретом. Всі будинки, заїжджі двори, мечеті, що мають цегляні стіни і вкриті черепицею, знаходяться в мусульманських кварталах. Споруд, покритих свинцем, в місті немає. Є одна лазня, але така брудна, що той, хто входить до неї, розкаюється. [В місті] налічується близько восьмисот лавок, але бедестану немає. Більшість лавок вкриті drankoю. Бруківки в місті немає зовсім. Є розпорядження, щоби в гавані його неодмінно стояло п'ятсот суден.

Дуже смачні тут мед, м'ясо, сир, білуга, копчена осетрина, чорний кав'яр, а на полях — пшениця та ячмінь. Багато тут білого хліба. На невірничому ринку багато білих рабинь та невірників-хлопчиків. Все населення міста живе купівлею — продажем, промишляє торгівлею з волохами та молдаванами.

Із числа знатних людей Ермені-оглу, Мурад-оглу, яничарський воєначальник Кебче Алі-паша одягаються в соболіні шуби, а крім того ще й в овечі або лисячі шуби з закритим коміром, а на голови надівають татарські шапки. Це тому, що волості та поселення — геть — чисто всі татарські. Межа земель цього міста Ізмаїла на сході сходиться з Кілійським каза. Північно-східний край їх межує з землями Аккерману, а північний проходить по селах Табак та Іскерлет, а також попри молдавську фортецю Галац, розташовану на кордоні молдавських земель.

В місті цьому живуть купці, що торгують білугою та осетром і володіють майном в сорок тисяч курушів. Оскільки на берегах Дунаю є майже дві тисячі казенних рибних лавок, то купці щороку відправляють дві тисячі підвод солоної риби до польських та московських земель. Через наявність велетенської кількості комарів це місто є місцем, яке викликає подив.

Виступивши разом з військом ісламу із цього міста, ми спрямували на північ і прибули до села Каплибаги. Це татарське село, [що входить в] нахіє Ізмаїлу. Звідти ми приїхали до села Коджагьольбаши. Це також татарське село. Все це землі Буджацьких татар. Влада Ізмаїльського мутевеллі на них не розповсюджується. Вони входять до Очаківського ейялету та знаходяться під владою прибережного аги.

Звідси ми знову попрямували на північ і приїхали до фортеці Татарбунари. За посадою кадій || цієї фортеці ||, що входить до Очаківського ейялету Силістри, має утримання в сто п'ятдесят акче. Фортецю цю наново відбудував в 1046 (1636—1637) році кенан-паша, коли був **матасаррифом** Очаківського ейялету. Це є невелика, міцна, чотирикутна фортеця, яка по колу рівняється тисячі кроків. Вона має одні ворота, що відкриваються в бік півдня, а по її чотирьох кутах стоять чотири високі вежі. Оскільки колись місце, де стоїть ця фортеця, було заболочене і покрите хащами комишу, то молдавські і татарські розбійники звідси нападали на каравани, що тут проходили. [Зараз же] в цьому незвичайному місці височиться пристанище безпеки.

|| На сьогоднішній день в фортеці є одна мечеть, склад пшениці, невеликі зручні приміщення для стап'ятидесяти чоловік війська. Є й комендант. А житлових споруд за кріпосними стінами не видно. Та все ж в посаді, який прилягає до фортеці, знаходяться двісті критих очеретяними плетеницями будинки бідного люду, заїжджий двір, одна брудна лазня, виноградники та сади. Правителем його від вакуфного відомства є один із людей **капуджи баши** височайшого двору Абдаллатифбея, який був на службі у померлого Кенан-паша. Він (правитель) збирає з караванів, що слідує, невільників мито та базарні збори, дає наряди війську фортеці та відає охороною доріг. Виступивши звідси, ми прибули до поселення Аджиголь. Це добре упорядковане татарське село. А потім ми прибули до фортеці Аккерман, яка [добре] відома як щасливий притулок безпеки.

АККЕРМАН

Першозасновником її був Салсал. За його часів назва цієї фортеці була **Богаз - конман**. Оскільки на узбережжі Чорного моря місцевість на схід від цієї фортеці вважається талісманом **Камр ал-кум (?)***, то хоч і багато разів приходили під цю фортецю армії чінгізидів**, були вони розгромлені.

*) Камр ал - кум — назва може бути прочитана і як «камрал кум» — «каштановий пісок». Далі в оригіналі мова буде йти про сипучі піски.
**) Під «чінгізидами», або нащадками Чінгіз - хана, маються на увазі татари Золотої Орди.

Колись ця чудова фортеця переходила з рук однієї держави до іншої, а в 889 (1484) році султан Баезид Велі, спонуканий його святийством Кара Шемседдіном Сіваським, розпочав облогу цієї фортеці своїм несамовитим військом. Гармати, що стріляли з усіх боків, насилу пробрили в кожній стороні [стіні фортеці] пролом. Але в зв'язку з тим, що довкола проходив глибокий, в сімдесят **кулачів**, рів, мусульманські газії не змогли підступити до самої фортеці. Тоді вони взялися сунути перед собою земляний насип і, діставшись до краю рову, стали безупинно кидати в нього землю.

Та [ті, що знаходились під облогою] через потаємні ворота відбирали землю, яку закидали до рову, і сипали її в річку, що протікала з північної сторони фортеці. Таким чином вони не залишили ні землі, ні камінчика [навіть] в карат вагою. Тим самим вони лишили сили мусульманське військо. І тоді, о мудрість божа, кримський хан Менглі-Гірей переправився з двостома тисячами стрімких як вітер татар через річку Дністер. Підійшовши до ноги бойового коня султана Баезида, він попросив, аби всім татарам дозволили грабувати, і султан Баезид дав дозвіл. [І ось], поки татари руйнували та пустошили валаські та молдавські землі || і ця мусульманська орда день і ніч захоплювала військову здобич, військо ісламу билосся за фортецю Аккерман. А коли рано-вранці загуркотіла велика кількість гармат, то з одного боку стіни завалилися. І тоді з фортеці вийшло дванадцять священників і в дорогоцінній скринці передали десять ключів від фортеці || Аккерман || та ключ від фортеці **Богаз-конман**. І тоді фортеця була завойована і приєднана до держави ісламу.

Оскільки татари звать фортецю словом **керман**, то її назвали Аккерман, що значить «біла фортеця». Згодом султан Баезид відновив та відбудував цю фортецю і, зробивши її місцем постійного перебування самостійного **санжакбея** в Сілістровському ейялеті, розташував у ній десять тисяч воїнів. Бею ж він дав три тисячі війська і звелів йому попрямувати до фортеці Кілія. Сьогодні **хасс бея**, [який був подарований йому] із падишахських угідь на підставі закону Баезид хана, приносить йому прибуток в 240 000 акче. Є [також] 14 **тама-**

ріотів та 6 заїмів. Під час війни разом з джебелі військо бєа складає 500 воїнів. Подібними йому [за значенням] правителями були [тільки] мутевеллі Баєзида хана та Селіма хана. В фортеці є комендант, ага азибів, бешлі ага, кетхуди сипахіїв, яничарський воєначальник, начальник митниці, мухтесіб ага. Їх кадїю за посадою належить утримання в триста акче.

Похвала фортеці Аккерман

Ця фортеця споруджена із черепашника на стрімкій скелі на березі Дністра. Ріка Дністер впадає до Чорного моря на відстані двох гарматних пострілів від фортеці. Ось на такій відстані від цього гирла, на високій кручі, на південному березі ріки Дністер, а саме у володіннях вищеназаного міста Ізмаїлу, і є розташована ця фортеця, сяюча мов кришталь.

Коли ми з нашим паном Мелеком Ахмед-пашою попрямували оглядати цю фортецю, із неї — о, велич Аллаха! — через ріку Дністер стріляли гармати, що сягали майже сорока п'ядей [в довжину] та виштовхували ядра [вагою] по двадцять окка. І ці ядра, [перелітаючи] через Дністер, сягали місця, що зветься От-Ярик, яке є на протилежному березі, в очаківських землях. Там, в степу, ядра зникали, підскакуючи та здіймаючи куряву в землі. Коли стріляли з гармат, що стояли на вежах та стінах, повернутих до суходолу, чорний пороховий дим, як в день злощастя, обкутував фортецю Аккерман. Всі воїни в повному озброєнні вели вогонь залпами із всіх амбразур та із всіх зубців і наповнювали довкілля войовничими криками на славу Аллаха та Мухаммеда. Під час вигуків «Аллах! Аллах!» || долина Аккерману спалахувала вогнем.

[Між тим] ми були зайняті оглядинами фортеці. Насамперед [потрібно сказати, що] по колу довжина цієї фортеці сягає в три тисячі шістьсот кроків. Але я виміряв її кроками з внутрішнього боку стін, бо фортеця ця має ще три ряди стін зовнішніх. І ті, хто міряв там кроками, казали, що [довжина зовнішньої стіни] — п'ять тисяч шістьсот кроків. Вздовж берега ріки Дністер стіни низькі. Але вони мають великі потужні укріплення. Протилежний бік фортеці повернутий до суходолу, і він також являє собою чудове укріплення, що складається з трьох рядів міцних валів.

В середині фортеці всі будинки дивляться на схід сонця, на ріку Дністер, в бік Чорного моря та пустелі Камр ал-кум.

Брам у фортеці є троє; дві з них — невеликі ворота, що виходять на ріку Дністер, а одна — міцна залізна брама в три ряди, з досить жвавим рухом, є повернута на схід, до посаду. По краях цих великих брам стоять добротні гармати, за допомогою яких була завойована фортеця, кожна розміром в сорок п'ядів, [так що] в середині її можуть поміститися два чоловіки. Подібних їм на кожному з рубежів османських володінь немає. І якщо б вони знаходились в фортеці Родостно чи на бастіонах Дарданельської протоки, то тоді хоч одне з їх гарматних жерл було заряджене.

Всього в середині фортеці півтори тисячі вкритих драккою добре упорядкованих будинків; будинків же вкритих черепицею немає зовсім. Є мечеть султана Беєзида — це приємного вигляду мечеть з одним мінаретом. На краю нижньої фортеці стоїть невеличка лазня. Цитадель являє собою чотири гідних наслідування вежі, схожі до галатської. Це майстерно збудовані, дивовижні, велетенські вежі, розташовані одна всередині іншої. Впродовж багатьох століть в кожній з них накопичувався зернистий порох. В цій внутрішній фортеці стоїть повернутий до Дністра королівський палац, в якому живе комендант. Але якщо я буду і [надалі] писати і розповідати про ці місця, то вийде ще одна велика книга. А фраза [говорить]; «Чути — це не є те ж саме, що бачити».

І тільки творцю відомо, скільки тисяч кантарів чорного пороху знаходиться в підвалах цього палацу. І неможливо уявити собі і полічити кількість найрізноманітнішого збіжжя та різних припасів, які зберігаються в цих клунях. В цій внутрішній фортеці стоять націлені на Дністер подібні семиголовому дракону гармати б а л - е м е з та сто вісімдесят великих та малих гармат, що не мають назви.

На трьох рядах стін фортеці знаходяться в різний спосіб але майстерно збудовані пречудові вежі, [що стоять] одна всередині іншої, оздоблені різноманітним розписом та кладкою, різбленням та облицюванням. || Деякі з них являють собою високі вежі, вкриті свинцем. А всього [налічується] сто чудових веж. В плані ця фортеця має форму чотирикутника. І в ній проходять шість рядів розподільювальних стін. Дві сторони [фортеці], які повернуті до Дністра, розташовані у підніжжя невисокої кручі. Дві [інших] її сторони — це високі гладенькі стіни на стрімкій скелі. Крута обривиста кремнієва скеля творить [основу] цих сторін.

А рів перед збудованими на скелі трьома рядами стін має п'ятдесят аршин [глибини]. Та й завширшки цей великий рів —

також має п'ятдесят аршин [глибини]. І в цій залюдненій четверті я, нікчемний, проїхав та оглянув сім тисяч шістдесят фортець, але такого дивовижного рову, глибокого та неприступного, ще не бачив. Стіни рову, витесані в кремені, створюють неприступні стрімкі гладенькі скелі. І немає на них навіть щілини, за яку міг би зачепитися птах. Фортеця ця є такою, що до неї ні з якого боку не можна підступитися: [неможливо зробити] підкопи, [підібратися] із-за насипу чи укриття, [або вирити] окоп. Ще тоді, коли при Сейді Ахмед-паші ми здійснювали похід на Трансільванію і в фортеці Фагараш читали опис цієї фортеці Аккерман в угорських хроніках, я, мізерний, був одним із тих, хто слухав, і зберіг [це] в пам'яті, але не записав, тому що [ті хроніки] повідомляли багато нісенітниць.

Стіна фортеці, що йде по краю цього глибокого рову, являє собою могутню перешкоду завтовшки в сорок кроків; це рівна могутня, як корпус слона, стіна із черепашника. Перед великою брамою знаходиться висячий дерев'яний міст. Кожної ночі сторожа за допомогою коловороту піднімає міст, приставляє його до залізних воріт, і тоді не можна ані ввійти, ані вийти із фортеці. На високому склепінні цієї брами підвішені на ланцюгах зуби Салсана вагою в шість окка і кістки щелеп його розміром по два кулача.

Наш пан Мелек Ахмед-паша змушений був стояти на місці до тих пір, аж поки не прийдуть вісті від кримського хана і від інших частин яничарських військ, котрі повинні були надійти із столиці. І тому глашатаї об'явили всьому військові ісламу, всьому населенню міста, аби [люди] не сиділи склавши руки. Кожного дня готувалось до десяти казанів шафранового пло-ву, всьому військові та населенню міста щедро роздавались продукти харчування. Грали музиканти. Всі алайбеї, чері - баші, бьолюкбаши семидесяти байраків секбанів та сериджа ретельно взялись до справи: було виявлене велике піклування про очищення Аккерманського рову. І коли по рову пустили води Дністра і він був || очищений, в реєстрі був зроблений [про це] запис. Глашатаї прокричали, що якщо хто-небудь кине до рову [хоч би] одне зернятко гірчиці, то над ним буде заподіяна розправа, — так повторювали вони і попереджували.

І ось, о мудрість Бога! Одного разу, коли чистили рів, відкрився вхід до якоїсь печери. Багато із воїнів ввійшло до неї і винесли звіти велику кількість людських черепів. То були

пожовклі черепи розміром в добру*) міру ячменю. Потім були витягнуті гомілкові кістки і кістки рук багатьох сотень людей, і в кожній із них було по п'ять — шість локтів довжини. Були знайдені також кістки ребер та нижніх щелеп розміром в два-три аршини. Оглянувши це, люди сказали: «Все у волі Аллаха». І знову всі ті кістки поклали назад до печери, а вхід до неї замурували сумішшю вапна з товченою цеглою.

Посад Аккерману

В ньому є тридцять кварталів. Всі будинки в ньому дерев'яні, з верхніми поверхами, вкритими тесом, мають дерев'яні двори, [оточені] виноградниками та садами; вони дуже привабливі. Деякі будинки, житлові приміщення, кав'ярні вкриті очеретом та рогозю. З мечетей пречудовою є мечеть султана Баєзида, старожитна та проста на вигляд. Мечеть хана Менглі-Гірея, мечеть Ваїз-джамаї, мечеть султана Селіма-хана — все це великі пожертви татарських ханів [на користь вакфу]. В сімнадцяти місцях є початкові школи, і, до слова мовлено, є пречудова школа, розташована в торгових рядах.**) Поблизу ріки Дністер є одна старовинного вигляду брудна та бідна лазня [споруда часів] султана Баєзида Вели; але багато є і домашніх лазень. Тут розташовані лавки від кожного ремісничого цеху, але бідестану немає. В східній та південній [частині посаду] численні виноградники та сади. А в західній частині тягнуться пасми піщаних пагорбів, і говорять, що в кінці кінців місто буде занесене піском.

Великої знаті серед населення немає. Прикрасою всього населення посаду є купці, а також муджахіди, які йдуть по шляху [указанному] Аллахом. В більшості своїй вони носять татарські шапки та їдять конину. Надівають вони овечі шуби, п'ють бузу та медовуху. Один раз на місяць, покладаючись на Аллаха, вони ідуть газаватом на невірних, здійснюють набіг беш - баш на землі козаків і приходять із здобиччю переможцями. Оскільки вода і повітря тут дуже сприятливі, то люди міцні тілом, обличчя їх пашать рум'янцем.

*) Турки запозичили свої знання про географію з арабської географічної літератури. Араби за прикладом греків вважали населеною тільки одну четверту частину північної половини земної кулі, «залюднена четвертина». І дотримувались думки про неможливість проживання в жарких або занадто холодних країнах.

**) Початкові школи створювались при мечетях, де за вчителів служили імами чи муеззіни. В них навчали абетки, письму, рахунку, трохи історії та географії. Головна увага приділялась вивченню Корана та засвоєнню релігійних обов'язків мусульманина. Плата за навчання бралася як грошима, так і натурою.

|| Біля пристані влітку і взимку чимало кораблів із різних країн. Місто це відоме і славиться своїм білим хлібом, мастилом для маяків та відбірною пшеницею, ячменем, піском для годинників.

ОПИС СТРАШНОЇ ДОЛИНИ КАМР-АЛ-КУМ

Хай буде відомо благочестивим братам [мусульманам], що ці Аккерманські долини після потопу всі були морем. Коли Іскандер Дворогий*) за наказом самого бога прорубав Чорноморську протоку і примусив [Чорне море] текти до Середземного [води відійшли], і ці місця залишились краєм незалюднених, безплідних пісків. Злі духи — джини — облюбували ці долини і поселились тут. І включно тут до епохи Сасанідів ця безкрайня рівнина була місцем відпочинку джинів.

За часів останніх Навширванів пехліван на ім'я Салсал, закінчуючи свою подорож, прибув на цю Аккерманську землю. І що ж він побачив? Місце для фортеці з приємною водою і повітрям. Але неподальк знаходився притулок джинів. Зібравши відразу своїх мудреців, він за [всіма правилами] науки виготовував для джинів великий талісман і викарбував на ньому: «Хай знову вони мешкають в Камр-ал-кумі і, помилуй боже, нехай не ходять вони на синів адамових, а сини адамові нехай не ходять до них». І з того часу ця піщана долина є місцем, що вселяє страх і жах, а той, хто входить до неї, дивується і приголомшується.

[Якось сталося так, що] бунтівливі козаки замислили на своїх семидесяти чайках напасти на передмістя Аккерману, [всадились] і вступили в цей Камр-ал-кум, але й вони всі загинули. А потім всі їх каїки, як військову здобич, забрали жителі Аккерману. І ось з тих пір козаки і не помишляють про Аккерман.

[А місце це] — ніби піщане море. Весь час із піска виринає велика кількість бугрів, потім вони провалюються, виникають в іншому місці... Це — величне, вселяюче жах видовище.

Одного разу ми с з п'ятьма - десятьма друзями набрались сміливості і — хто на коні, хто пішки, — захопивши в'язки очерету, попрямували туди, [по дорозі] втикаючи очеретини в пісок, аби по цих мітках повернутися назад. І ось, набравшись хоробрості, цілу годину ми валандались по цих пісках, вимучені, втомлені. Дехто з нас знайшов луки, черевики, палиці,

*) Олександр Манедонський.

стріли джинів, інші познаходили казани, сковорідки, миски, піки. Коли ми вже закінчували пошуки, подув безплідний вітер; він повалив очеретини, які ми втикали в пісок; наша дорога зникла. Одразу ж, ще й оком не встигли мигнути, як ми всі повернули назад і, посідавши на коней, приїхали до Аккерману. Ми показали міським жителям речі і предмети, які познаходили. А вони збуджено розповідали і пояснювали: || «І ми маємо такі ж дивні і дивовижні предмети, які належали джинам». А потім вони сказали: «Ану, киньте котрусь із найдених вами речей у вогонь, подивіться, чи будуть вони горіти». І дійсно, багато предметів кинули ми у вогонь, і вони не згоріли, не обвуглились, не зіпсувались. Жар вогню навіть не подіяв на них. І коли ми витягли їх із вогню, то побачили, що вони — нібито шматок льоду! Деякі із них ми віддали паші, він же відіслав їх Кая-султанші, [яка знаходилась] біля августійшого порогу.**) І до сьогодні у мене, нікчемного, зберігається багато різних предметів. Ну ось і вся історія.

Після цього ми разом з нашим паном [Мелеком Ахмед]-пашою відбули із Аккерману, обравши шлях на захід, і приїхали до місця, що звуть Ханкишла. Тут живуть буджацькі татари. Це село в п'ятдесят будинків, розташоване в годині дороги від ріки Дністер, з упорядкованим, як в місті, каравансараям, мечеттю та лазнею. Правитель його, якого звуть прибережний ага, є ставлеником татарських ханів. Але одночасно він підпорядкований також і валі Очаківського ейялету.

Цих швидких як вітер і прагнучих зустрічі з ворогом татар, яких називають буджацькими татарами, [налічується] до 45 [тисяч]. Всього тут двісті сіл, зимівок та стойбищ. У цих татар стільки майна, харчів, худоби та військової здобичі, скільки немає, мабуть [навіть] в Кримській землі. Це саме вони постачають в Стамбул масло та мед. Протяжність місць поселення цих татар з заходу на схід між Дунаєм та Дністром рівна п'яти переходам. А поміж гирлами Дунаю та Дністра відстань — два переходи. Із них [татар] виходить багато спаветнитих воїнів, і всі вони знаходяться під владою очаківського візира. Оскільки цю місцевість завоював прибережний ага татарського хана, то вони платять ушр з захопленого майна як [прибережному] азі, так і паші [Очаківського ейялету]. Вони є дуже слухняними газіями.

Прямуючи звідси на захід, ми прибули до фортеці Яник-хісар.

**) Тобто при дворі султана в Стамбулі.

Це могутня вежа, кругла, як галатська фортеця, з загостреним дерев'яним верхом, що стоїть біля переправи через Дністер, в Аккерманських володіннях. В минулому тут нібито була велика фортеця. Її збудував султан Баєзид Вели. Потім, за часів хана Мухаммед - Гірея Семізе цю фортецю захопили козаки, які зруйнували її спустошили її. Після цього в 1025 (1616) році за ферманом султана Ахмеда-хана очаківський правитель Шакшаки-паша побудував тут фортецю із каменю, надійно || і тепер вона упорядкована.

З зовнішнього боку знаходиться укріплення, яке обнесене суцільною дерев'яною засікою в один ряд. Всі, хто їде з Аккерману до Очакова і в Крим, переправляються через Дністер біля цієї фортеці Яник. І оскільки вона неминуче є місцем переправи, то в ній знаходяться комендант і двісті озброєних воїнів. Є також арсенал і двадцять невеликих гармат шахі.

Коли ми зробили зупинку під стінами цієї фортеці, наш пан Мелек Ахмед-паша наказав війську відразу ж вичистити рів. Він пожертвував на цю богоугодну справу п'ятдесят італійських рушниць для воїнів цитаделі, і, коли комендант прийняв їх, в Аккерманському реєстрі був зроблений відповідний запис.

Потім ми приїхали до поселення Кортмаз. Це є упорядковане прибережне поселення з однією мечеттю, що стоїть неподалік від Дністра. Звідти ми прибули до поселення Султан-Саватіхан. Це також є упорядковане прибережне село з мечеттю, і всі будинки в ньому вкриті очеретом. До речі, відоме прислів'я говорить: «Іжа татарина — просо, одежа його — шкіра, а дім його — очерет, а сам він — негідник».*)

Потім ми прибули до поселення Тонал, добре упорядковане татарське село. Рушивши звідси в західний бік берегом ріки Дністер, ми приїхали до містечка Чопліджа. Це упорядковане татарсько - волоське поселення нахіє фортеці Бендери було підпорядковане владі прибережного аги і складалося з п'ятиста вкритих очеретом будинків, мечеті та семидесяти лавок. Оскільки село це є на березі Дністра, в ньому багато виноградників та садів.

Рушаючи відсіля на захід, ми приїхали до поселення Тал-

*) Прислів'я рифмоване. В другій його частині — гра слів: «очерет» турецькою саз, а «негідник» — насаз, що можна також перекласти як «не очерет».

маз. Це волоське село. Потім ми приїхали в поселення Левонта, одне із сіл, підпорядкованих Бендерам. Піддані його — волюхи. Знову вирушили ми на захід і досягли поселення Копан. Піддані його — всі молдавани, і знаходиться воно під владою прибережного аги, хоч і стоїть на землях фортеці Бендери || на березі Дністра. В ньому є до двохсот вкритих очеретом будинків, одна церква. Протилежний берег Дністра — це вже справжні землі козаків. Їдучи звідси на захід, ми через три години прибули до села Єникьой. Це — невелике село на березі Дністра, а піддані його — молдавани. Взявши тут провідників, присланих бендерським правителем, ми протягом трьох годин йшли на захід, і через три години показалася фортеця Бендери.

О, Велич Аллаха! Всі дев'ять тисяч повністю озброєних прекрасних, умілих воїнів, що складають військо Бендер, вийшли зустрічати пашу. Разом з великим військом [паша] кричали вони хвалу Аллаху і Мухаммеду. І коли ми наблизились до фортеці, з неї залпами вдарили гармати і рушниці і від гуркоту гармат затрусилися земля і небо.

Наш пан [Мелек Ахмед] - паша з пишністю та величчю розташувався за запоною, що оточувала його шатро. Воїнів, які вийшли з фортеці його зустрічати, він обдарував гаманцем бакшишу. І наказано було видати вартам трьохденну грошову платню, [розіслати їх] на всі чотири сторони, щоб зібрати військо на Бендерському полі, тому що Бендери ці стоять в самій середині країни кяфірів.

ОПИС ФОРТЕЦІ БЕНДЕРИ

Коли в 889 (1484) році Баєзид хан завоював фортецю Аккерман, тоді Гедик Ахмер-паша збудував в цьому місті вежу, не велику, але корисну для переправи прагнучих зустрічі з ворогом татар. Це укріплення козаки зруйнували ще за часів Сулеймана хана. Оскільки руси розбили татар, коли татарське військо переправлялось через ріку Дністер, то татарський хан просив Сулеймана хана збудувати на цьому місті фортецю і за височайшим наказом ця фортеця була збудована.

Знаходячись по сусідству з Аккерманом, вона сьогодні є могутньою фортецею і міцним кордоном в Очаківському ейялеті. Подарований султаном хасс приносить його бею прибутку в 340 тис. акче. Тимаріотів тут 312, заїмів — 40. Законом встановлено мати тут три тисячі війська, враховуючи і джебелі.

її бей має війська п'ятсот чоловік. В фортеці є **алайбей**, **черібаши**, **юзбаши**, **от-агі**, **яшли-агі**, **от-кулу**. За посадою кадюю її належить утримання в сто п'ятдесят акче. А за те, що він вершить правосуддя, від сорока [підпорядкованих Бендерам] **нахіе** кадюю находить прибутку п'ять гаманців. Якщо ж татари починають походи, які вони називають беш - баш, до країн невірних, які лежать по той бік Дністра, тоді бею це приносить прибуток до сорока - п'ятидесяти румелійських гаманців.

Разом з комендантом фортеці в ній налічується двадцять посад аг. Військо фортеці складається із трьох тисяч охоронців — **азабів**, ерлі - [кулу] та **гьонюллю**. Разом з яничарським агою [в фортеці] знаходиться сім яничарських **ода з чорбаджи** [на чолі], одна ода зброярів та гарматників. Є також **мухтесіб**, **субаші** та начальники митниці. Всього під час облоги в цій фортеці збирається двадцять тисяч воїнів іслама. І скільки раз на тиждень невірні обов'язково п'ють вино, то, коли хміль затуманить їм очі, вони беруть в облогу цю фортецю.

Форма та розміри фортеці Бендери. Ця фортеця являє собою прекрасну, міцну, збудовану з каменю споруду чотирикутної форми. Вона стоїть на березі Дністра. Одна сторона її низька, а ті, які повернуті на південь і на киблу, проходять по високих скелях, утворених із вапняка. І кожен камінь її стіни — величиною з тіло менглуського слона, а шматки мармуру мають розміри зі шлунок корови чи коня.

Коли головний будівничий Сулеймана хана Сінан-ага ібн Абдуль - меннан - ага будував цю фортецю, він приклав всю свою майстерність. Відповідно різним законам геометрії він збудував настільки продумані бастіони, хитромудрі та міцні кутові вежі та стіни, що для опису їх якостей язик безсилий. Всі стіни її мають в завширшки двадцять аяків, вони товсті та обмазані сумішшю з піском, а вал [під стінами] рівний. Довжина фортечних стін в цілому складає дві тисячі п'ятсот двадцять кроків. Рів з боку суходолу глибокий, а по берегу Дністра рову не має. Але і ця сторона являє собою міцну розділяючу стіну в два ряди і [є] надійним укріпленням.

В фортеці всього дві брами. Одна — велика і міцна залізна брама, що повернута до кибли та відкривається до посаду. Кожної ночі за допомогою коловороту та ланцюга висячий над ровом міст піднімають і ним затуляють браму фортеці. Оскільки в цій фортеці всього два ряди стін, то у середині від головної брами є ще одна залізна брама. Вона повернута до кибли і на ній, на чотирикутній плиті, знаходиться **таріх**. Але, оскільки плита закріплена дуже високо і в дуже людному міс-

ці, прочитати [напис] було неможливо, і я не зміг списати його. По праву руку від цього таріху на білому мармурі каліграфічним почерком було написано: «Ах! Душа моя, Рюкіе-ханім!.. ..Кохаючий її Маджер Мустафа». Збоку від цього напису камінь вирізали, а стіну замурували розмальованою чашею із никського виробництва.*) || Чаша ця робота майстра, з розмальованням, всередині голуба, з переливчатими відтінками.

Між цими залізними воротами на високій арці підвішані ще одні ворота (в вигляді ґратів). Під час бою ці ґрати спускають і затуляють нею доступ до брами спереду. Над цією брамою стоїть мечеть Сулеймана хана, але вона не є настільки величавою та пишною.

В цій відгороженій [розділяючою стіною] частині фортеці, крім сотні критих дранкою будинків, ніяких інших споруд немає. Ця верхня фортеця складається з дванадцяти вкритих тесом великих, міцних та могутніх веж. На кожній із них стоїть по шість гармат **бал-емез**. А на інших великих вежах, подібних фортецям та розташованих по чотирьох кутах цієї фортеці, знаходяться сто малих гармат та великих гармат **шахане**. І в кожній такій вежі стирчить по сто — сто п'ятдесят ядер, випущених ворожими гарматами. Тому що яський кяфір**) із сотисячним військом русів шість разів брав в облогу це місце, але не зміг ніяк отримати перемогу і пішов, зазнавши повної невдачі.

А крім того усередені цієї фортеці є невелика залізна брама, що повернута на схід, та яка веде до нижньої частини укріплення. Фортеця підходить до самого берега Дністра. Всі будинки усередені її повернуті на схід і дивляться вікнами один поверх другого на Дністер. Всього в ній триста вкритих дранкою будинків. А виноградників та садів тут немає зовсім. Всі яничари, гарматники та зброярі розміщуються в цій фортеці.

Інша віддалена [стіною діляниця фортеці] має міцний могутній рибат. На шести могутніх вежах цієї нижньої фортеці стоять повернуті до Дністра гармати **бал - елмез**, які зовсім не дають чайкам русів проходу ані туди, ані назад. Дахи цих веж Мелек - паша наказав вкрити дранкою за рахунок своїх власних коштів. Честь і хвала цьому візирю, дбайливому господарю.

*) Що значить зроблено в м. Ізник, в західній Анатолії.

**) Мається на увазі молдавський господар; скоріше всього це Василь Дупу (1634—1654), що був в родинних стосунках з українським гетьманом Богданом Хмельницьким.

На берег Дністра виходять повернуті на схід водяні ворота, через які все населення фортеці бере воду. Оскільки берег Дністра піщаний, в цій фортеці кріпосного рову немає. В деяких місцях ця сторона фортеці, що має свою браму, стоїть ще одна мечеть Сулеймана хана, а по обидва боки її міхраба стоять гармати бал-елмез. Перед будинком яничарського аги знаходяться могили двох шехидів, і багато разів бачили, || що в кожну Ніч визначення*) на них сходять сяйво. В цілому чинно упорядкована фортеця Бендери являє собою надійний замок в османських володіннях.

За брамою цієї фортеці, недалеко від неї, на кінці рову, на пагорбі, що обвівається вітрами, є місце для зборів освічених людей, місце для прогулянок та майданчик для творення надаючого радості намаза. Всі газії відбувають обряди та молитви і чекають там на прибуваючих [до фортеці]. Рів по краях є повністю обгороджений товстими стовпами з перекладинами, і за цю загорожу не можуть пройти ані кінь, ані мул, ані будь-яка інша тварина. З цієї ж причини ніхто не може кидати в рів сміття. І рів цей дуже глибокий і чистий.

На всі чотири сторони від цієї могутньої фортеці лежить поле битви. Тут і знак немає жодних споруд. І на це поле битв наїзачились, як голки, гармати фортеці. На схід від цієї фортеці немає жодного посаду, але в західній та південній її сторонах розкинулось велике передмістя, і з усіх боків воно оточене прямовисним ровом. Повсюди в ньому є криниці з товстим зрубом та приміщення для варти.

Посад фортеці Бендери. В цьому посаді є чотири мечеті з міхрабами, сім мусульманських кварталів та сім кварталів волоських та молдавських. Всього тут тисяча сімсот будинків, що мають верхній поверх, які вкриті тесом та очеретом. Двори багатьох будинків огорожені огорожею. Мінарети мечетей оббиті дощечками. Мечеть розташована в торгових рядах, має чисельний приход. В двох місцях є початкові школи. Є дві сотні великих та малих лавок. Бруківки на вулицях немає зовсім, а виноградників мало. Причина цього в тому, що кожного дня приходять невірні, розпочинають бої і роблять руїну. Але рівнина, яка простирається на захід та південь від посаду, є дуже плодючою, вкрита травою та [іншою] рослинністю. А в селлах дуже багато меду та масла. Вода та повітря дуже приємні. Народ тут надзвичайно міцний, богатирського складу. Він но-

*) Ніччю визначення називається 27-а ніч рамазана (дев'ятого місяця арабського місячного року). За мусульманською вірою, в цю ніч Аллах почав диктувати Мухаммеду Коран.

сити татарські шапки та шуби з овець. Кожного ранку вони відправляються на той бік Дністра воювати козаків.

В місті є всього тільки одна лазня. В один із днів [нашого перебування] тут зачались в засаді декілька газіїв. Вони захопили та привели сім козацьких язиків. Передбачливий паша примусив їх говорити. [І вони розповіли]: «Й-богу, говорять, що Син трансільванського короля Ракоці із стотисячним військом уже прийшов в Сігельські степи Трансільванської області, але в польській землі ще не вступив. || А польський король з двохсоттисячним військом очікує вашого прибуття і допомоги. Беї ж підвласної вам Валахії та Молдавії нібито послали на допомогу Ракоці по двадцять тисяч війська і вони ось-ось ударять проти вас». Коли вони це сказали, паша наказав терміново, за п'ять днів, доставити цих язиків до Кьопрюлю.

Під фортецею Бендери Мелек-паша отримав звістку про те, як тільки язики повідомили про ці повні тривоги обставини, кетхуда Валахії та Молдавії**) Узун Алі-ага, який знаходився біля Порогу Щастя, звернувся до Кьопрюлю, прагнучи показати свою хоробрість: «Мій повелителю, ця звістка є нікчемною брехнею Мелека-Ахмед-паші. Убий мене, якщо Валахія і Молдавія нададуть підтримку королю Ракоці». Із цього Мелек-Ахмед-паша зрозумів, що кетхуда уже розпорядився убити язиків. Негайно передбачливий та дбаючий про наслідки паша послав до Валахії та Молдавії вивідувачів, і, коли через два дні вони повідомили йому, що отримані раніше вісті є вірними, паша з воїнами ісламу був готовий [до дії]. Наступного дня до столиці прибув **капуджибаша** з падишахським рескриптом. Він приніс цей благословенний рескрипт із словами: «О, мій лала Мелек, хай Аллах зробить твою справу легкою. І хай будеш ти прозорливим, подаючи з кримським ханом допомогу приятелю нашому, польському королю».

Того ж дня батир на ім'я Алиш-ага привіз вісті від татарського хана. Той писав так: «Брате мій, будь наготові! Якщо Аллаху буде до вподоби, ми з'єднаємося з вами в день Хаджи-байрам**) під фортецею Хотин. Потім від фортеці Рид-

*) Кетхуда, або **напу-кахья** Валахії та Молдавії — мають на увазі пошановані валаського та молдавського господарів, що жили в Стамбулі. Вони вели політичні та церковні справи своїх господарів з султанським урядом та патріархатом. Їх завжди було двоє — один від валаського господаря, один — від молдавського.

**) Хаджи-байрам — свято, що влаштовується на випадок повернення мусульманських паломників, що роблять хадж в Мекку на поклоніння храму Каабе та в Меддину до гробниці Мухаммеда. Мусульманин, який здійснив хадж, отримував почесне звання хаджи.

ванець ваша світлість попрямує по річці Дністер. В польських землях до вашого височества приєднається польський король, краківське військо та **кардаш-козаки** з сорокати тисячним військом розшукувати Ракоці. Коли, якщо дасть Бог всевишній, вони вступлять в країну поляків і будуть отримані відомості про табір [Ракоці], то про все це вашій шановній світлості повідомимо».

Як тільки від хана прийшло це повідомлення про відстрочку [виступу проти Ракоці] до зазначеного дня передбачливий паша, порадившись з багатьма людьми, вирішив, що найкраще буде піти в край невірних, що звався Орхей.

ПРО НАШ ПОХІД ІЗ ФОРТЕЦІ БЕНДЕРИ В ПОЛЬСЬКІ ЗЕМЛІ

121 || На світанку під звуки барабанів три **мірмірани** зі своїми воїнами, прибережний ага Іслам - ага Син Сефер-аги з сорока сімома тисячами відібраних, відданих, галасливих, хоробрих буджацьких татар, що виступали на бадьорих конях, з лучниками в авангарді вийшли із фортеці Бендери. Але сипахіям нижнього **бюлюка** разом з залоговими яничарами, з знаряддями та гарматами було наказано залишитись в фортеці Бендери. А Мелек Ахмед-паша взяв з собою вісімдесят сім тисяч шістдесят відбірних воїнів і, покладаючись на всесильного Аллаха, рушив берегом Дністра з Бендер на захід. Наші розвідники, яких раніше було відправлено до Валахії та Молдавії, повернулися і сказали паші: «О, наш султане, жителі Валахії та Молдавії дізналися по те, що ви стоїте в Бендерах. І ось волохам та молдаванам прийдуть на допомогу десять тисяч угорських солдат від Ракоці. Завтра чи післязавтра вони обов'язково нападуть на вас на цій переправі через річку».

Почувши це, передбачливий [Мелек Ахмед]-паша направив прибулих плазунів і одного із своїх аг до прибережного агі, начальника авангарда, і до трьох **мірміранів**, що стояли напоготові. Тимчасом ми з пашою, залишивши бендерські землі, рівно через п'ятнадцять годин перейшли бродом на конях річку Ішновець і прибули до села Синжера. Воно входить до **нахіє** Бендери. Ріка Ішновець бере свій початок з гір Іскерлецьких в Молдавії та впадає тут в ріку Дністер. В поселенні Синжера вся ісламська армія до ранку не спала і не відпочивала, вона стояла напоготові в повному бойовому обладунку. Але, слава Аллаху, ворог не давав про себе ніяких звісток. На ранок труби сповістили про виступ, і вся армія, а за нею готові обози

прибули до села Бербуюз. Це село з молдавським населенням має шістсот виноградників та садів і є прикордонним пунктом нахіє Бендери. Проїхавши це село, ми того ж дня після обіду вступили в Орхей. Коли на рівнині ми правильними, прямими рядами розбили свої шатра та палатки, на всі чотири сторони були розіслані четники та вартові і зроблені засідки. Того ж дня ми з мусульманськими солдатами підвісили казани, || зварили обід і насолоджувались [їжею],

Нахіє Орхей з незапам'ятних часів є пречудовим квітучим закутком Молдавії, розташованим на березі ріки Дністер. Але час від часу козаки Дорошенка із-за Дністра налітають на Орхей і розоряють його.

В цей час розвідники із авангарду прибережного агі, які пішли вперед, за допомогою Аллаха привели семеро язиків-кяфірів. Коли Мелек Ахмед-паша розпитав пійманих, вони повідомили: «Ось зараз на вас нападуть кяфіри». Тут же ці кяфіри на місці були страчені.

Потім ми побачили, як до нас примчалися декілька татарів, благаючи про допомогу: «О, наш султане, — сказали вони, — на відстані однієї години їзди звідси іде жахлива битва, але не бідкайтесь, а сідайте на коней, і тихенько, непомітно ідіть на допомогу. Ми ж будемо відтягувати кяфірів на вас, і тоді їм не минути лиха». Після цього сміливі джигіти ринулись вперед і поскакали в бій. А могутній паша негайно, але тихо, без музики підняв вісімдесят тисяч хоробрих воїнів і залишив для тилового підкріплення війська **сан джаків** Кирк - кілісе, Кюстендил і Візе, ввіривши себе і всю армію Аллаху, разом з **атбаши** бік в бік, стремно до стремена, поскакав галопом. По годині їзди, коли вже було чути рушничні та гарматні залпи, а також голоси, що закликали всіх правовірних мусульман до боротьби за віру, всі газії - мусульмани ринулись, немов семиголові дракони та хижі демони. Ми побачили, як наші авангардні війська мчали попереду, припавши до гриві коней. Буджацькі татари в цей час бігли, подаючи нам знаки, і викрикували: «Аж занадто кяфіри жорстокі!». Але ж їх метою було відтягнути ворога на нашу армію.

Передбачливий паша тут же поділив свою єдину армію на три частини в лісі, розташованому з правого боку, в кінці Орхейської рівнини і тримав їх у засідці напоготові. Коли наше прибережне військо, яке було авангардом в битві з невірними, повернулось з Орхейської рівнини з закривавленими руками, то [воєначальники] нашого паші — Ерганали Ахмед-ага та

Шамли Халіл-ага із шрамом на потилиці та сотні наших братів-мусульман, абазинів і черкесів, курдів та туркмен напали на кяфірів Валахії та Молдавії, ніби голодні вовки на стадо баранів, і стали рубати їх шаблями. Але прокляті кяфіри, абсолютно ні на що не звертаючи уваги, розлютившись немов поранені вепри, із впертими боями дійшли до самої середини Орхейської рівнини, і весь їх тил підтягнувся сюди.

В самий розпал битви наші воїни, || які раніше були залишені нашим пашою в засідці в горах, раптом вискочили із укріплення з вигуками «Аллах! Аллах!» і кинулись на кяфірів.

Кяфіри одразу зрозуміли, що вони опинились поміж буджацькими татарами і османами. Вони думали, що зможуть чинити опір в цій легкій сутинці і зупинились. Але волею Аллаха всі двадцять вісім тисяч кяфірів за одну мить пройшли через вістря наших мечей та випробували на собі всю силу та міць нашого вогню, а інші воїни кинулись в Дністер. В ту ж мить прибережні татари ринулись на своїх конях в ріку Дністер і, хапаючи кяфірів за чорне волосся, чорні шапки, витягали їх на берег і брали в полон. Кяфіри, які бігли в гори, теж не врятувались від воїнів нашого паши, а були взяті в полон і, зв'язані і пригнічені, стали просити пощади і помилування.

Всі відрубані голови [кяфірів] були купами складені перед шатром нашого паши; усіх полонених примусили здерти з них шкіру, і двадцять вісім тисяч голів були засолені. Разом з двома тисячами полонених, дванадцятьма гарматами, устаткуванням, прапорами з хрестами вони були відправлені Ахмед-агою до Порога Щастя Кьопрюлю Мехмед-паші.

Кьопрюлю Мехмед-паша негайно викликав до себе кетху-ду Валахії та Молдавії, проклятого Узун Алі-агу, і сказав йому: «Послухай, проклятий, що означають ці відрубані голови із Валахії та Молдавії? Хіба ти не говорив на днях, що Мелек Ахмед-паша зводить наклеп на волохів та молдаван? Хіба ти не казав: «Якщо вони підуть проти, хай я буду проклятий всіма?». «Ану, візьміть звідси цього негідника», — додав він і, зіслав його на о. Кіпр як зрадника батьківщини, наказав убити його там.

Тим часом Ахмед - паша, розділив свою армію на правий та лівий фланги, зупинився на Орхейській рівнині в очікуванні. В цей час воєначальники влаштували нараду, після якої військо знялися з Орхейської рівнини. Швидким ходом протягом ночі ми добрались до фортеці Хотин.

ПРО ТЕ, ЯК МИ ДОСТАВИЛИ ІЗ АККЕРМАНА В ФОРТЕЦЮ ОЧАКІВ РЕЛЯЦІЮ ПРО ПЕРЕМОГУ БІЛЯ БОЗДЖААДУ

Спочатку ми із щирими молитвами розпрощалися з нашим пашою, взяли двадцять чоловік конвою і двадцять вмілих та прославлених провідників в фортеці Аккерман, розділилися на три загони, сіли на коней і благополучно переправились через протоколу [завширшки] в шість миль, там, де ріка Дністер впадає до Чорного моря. [Звідси] ми направились до стоянки От-ярик.

Стоянка От-ярик. На протилежному, північному боці ріки Дністер, || на пустинних землях фортеці Очаків розташовані місця, де полюють [на людей] злополучні руси із країни місцевих козаків. Бо через ці місця пролягає головний шлях кораблів, що ідуть із Аккермана до Очакова і далі в Крим. Козаки ж, зібравшись ватагою, очікують біля місць, зручних для стоянки суден, і ніхто із приїжджаючих не захищений від того, щоб не бути пійманим і полоненим. Упаси боже, це дуже небезпечна дорога.

Причина того, що це місце назвали От-ярик, є такою. Кожний, хто прибуває по цій безжалісній пустелі із Криму чи Очакова, якщо діло відбувається вночі, збирає тогорічну траву і подає знак — запалює вогнище — до Аккерману, [що стоїть] на протилежному березі. Тоді жителі Аккерману миттєво прибувають сюди на човнах, перемовляються [з прибулим] і, якщо це мусульманин чи підданий [падишаха], переправляють його на другий берег.

Але декілька разів кяфіри - козаки, що говорять турецькою, прибувши на те місце, запалювали вогнища із трави і, як тільки із Аккерману прибували на човнах люди, козаки захоплювали їх в полон і від'їжджали. З того часу, навчені гірким досвідом, аккерманці вже не приймають кожну випадкову людину по будь-яким сигнальним вогнищам, а приймають [тільки] гінців та подорожніх, визнаючи їх по вогнищам, розкладених особливим чином. Ось чому це місце назване От-ярик.*)

З того часу, як султан Баезид хан Велі завоював Аккерман, цю місцевість освоїли і вона стала тилом після того, як на переправі було побудоване сильне укріплення. Через певний час прокляті козаки захопили [це укріплення] і зруйнували його вщент. До сьогоднішнього дня видно тут залишки споруд.

*) От-ярик — «от», — трава, «ярик» — вогнище.

Дикі та пустинні місця ці дуже небезпечні. В цю ніч, про яку йде мова, ми зі страху перед козаками лишилися сну і відпочинку. Бо в цьому місці знаходиться [ще й] дерев'яне укріплення козаків.

Потім ми, зробивши восьмигодинний перехід берегом Чорного моря на схід по суворим пустинним місцям, що нагадували гнилу пустелю, прибули на стоянку Бури-мун. Мовою татарів це значить «вовча шия». Та й насправді, тутешні вовки — величиною з осла, сильніші, ніж козацькі свині. Місце тут суворе, багате на русла тутешніх річок, тамариндове дерево, рогоза та очерет.

Розставивши дозори, ми в повному озброєнні поїли із запасів, які мали в подорожніх торбах. Потім, ідучи берегом моря ще протягом п'яти годин, ми прибули на стоянку Даллик. Плем'я татарів називає цю місцевість Далликом за те, що тут лощина поросла чагарником. || Відправившись далі, ми зробили чотирнадцятигодинний перехід і прибули на землю фортеці Ходжабай. Коли султан Баєзид завоював Аккерман, один заможний чоловік, якого прозивали Бай, отримавши дозвіл султана, збудував в цьому місці на скелі міцне укріплення і розташував в ньому загін воїнів. Він став володарем п'яти стад по тисячі п'ятсот овець, і після довгого щасливого життя його стали називати Хаджибай. До сьогоднішнього дня споруди цього укріплення збереглися і їх добре видно на березі Чорного моря, на крутій скелі. Якщо це укріплення хоч трохи підремонтувати, місцевість стане залюдненою, а дорога безпечною. В цих місцях із Чорного моря добувають сіль, і платня залозі виплачується сіллю.

Потім ми всі заглибились в лісові хащі, розсіддали наших коней, поставили з усіх боків надійну варту, нарізали коням корму. В ту ж ніч ми зняли з місця, направилися вперед і берегом моря пройшли долину Джудже-дере. На північ [від нас] ця місцевість [простяглась] від Чорного моря до земель Дорошенка. [По долині тече] невелика річка. Перейшовши цю річку, ми берегом Чорного моря після п'ятнадцятигодинного переходу прибули до озера під назвою Уч-Аджили-гьолю. Тут ми з великою обережністю, тримаючи зброю напоготові, і не піднімаючи шуму, дали відпочити коням, бо біля цього озера під назвою Уч-Аджили-гьолю є рибацьке укріплення під назвою Оба-керман. Тому ми проходили цією місциною без шуму і [ніким] не помічені, а [потім] підійшли також до місцевості Делі - гьолю. Тут ми зняли з себе важкий одяг і відпочили. Ці місця також є небезпечними.

Потім ми без труднощів перейшли через [долину] Якшидере і, прямуючи на північ, через дві години підійшли до великої річки Березань. Ця річка тече на захід по землях козаків Дорошенка з гір, [які знаходяться біля міст] Шаргород та Ладиджин і на протязі всієї своєї довжини зовсім не має бродів. Напроти островів Тентере вона впадає до Чорного моря, а завширшки має одну милю. Коли ми, потерпаючи від ста тисяч негараздів і мук, перебирались на протилежний берег за допомогою однісінького човника, тоді, — дякуючи богові, — прибула тисяча християнських воїнів з Молдавської землі, що [за падишахськими ферманами] раніше приходила з воїнами Аккерману.

Разом з ними ми без турбот і побоювань на ранок влаштували плоти та баржі і переправились на протилежний берег, коней же пустили [вплав].

Адже в цих місцях [трапляється і так]: коли половина війська переправляється на протилежний берег, кяфіри, влаштувавши засідку, нападають або на воїнів, || що лишилися на цьому боці, або на тих, хто вже переправився на ту сторону, і беруть до полону. Не раз траплялося навіть так, що внаслідок такого переділу війська на дві половини обидві частини його на обох берегах бували знищені. Але, хоч це місце і вважається надзвичайно небезпечним, ми, — хвала всевишньому — пройшли його благополучно. Прямуючи від цього місця берегом Чорного моря на схід ще на протязі чотирьох годин, ми благополучно прибули до сильно укріпленого, неприступного Джанкермана, або фортеці Очаків.

Коли, дякуючи богові, тисяча аккерманських воїнів разом з тисячею молдавських воїнів наблизились до Очакова, очаківському бейові та кетхуді паші було доставлено повідомлення про моє прибуття. [І ось] коли я, нікчемний, разом із своїми легко озброєними воїнами, зійшовши з коней, зупинився на відпочинок, з боку фортеці показала хмара куряви. Це для зустрічі зі мною, нікчемним, прибули з усіма військами Очакова бей та кетхуда паші. Потім після взаємних вітань ми величною процесією направилися до нижнього укріплення, і тут — о, величчя Аллаху — в трьох фортецях — Очакові, Хасан-паші та Килбуруні — почалося таке тріумфування, така стрілянина із гармат, що земля і небо тряслися і здригалися.

Ми благополучно прибули до Очакова, і в палаці бейя, після того, як оркестр зіграв [привітання], як це було встановлено падишахським указом, я вручив бейя і Юсуфу кетхуді накази

та послання пана нашого Мелека Ахмед-паші. Спочатку ми почали читати реляцію падишаха про перемогу біля Бозджааду. Всі раби божі раділи та складали молитви довгих літ царюванню султана Мехмеда хана IV та зичили благополуччя переможцеві біля Бозджааду Кьопрюлю Мехмед-паші.

ПОХВАЛА УРОЧИСТОСТЯМ В ФОРТЕЦІ ДЖАНКЕРМАН, АБО ОЧАКОВІ, З НАГОДИ ПЕРЕМОГИ БІЛЯ ОСТРОВА БОЗДЖААДА

Відразу ж після того, як була прочитана реляція про перемогу, з'явилися чавуші гарнізону фортеці і все військо в повному озброєнні вийшло на кутові вежі, на вали та стіни. Воїни ісламу із десятитисячного відбірного війська, яке ще до того прибуло на підмогу, хлинули, немов ріка, на зовнішні і внутрішні стіни укріплення. Спочатку в цитаделі і в невеликому кільці оборонних споруд був тричі проголошений мусульманський клич до бога і крики: «Аллах! Аллах!» піднесли до трьох небесних сфер.

Після молитви та доброзичливих побажань відразу, як тільки уславлені майстри — [музиканти] розв'язали голоси барабанам, літаврам та мідним трубам, присутні тут мусульмани — борці за істину віри, почали оглушливими, гуркочучими залпами палити із рушниць. || Потім відкрили вогонь гармати, шахи і балемез, і земля, і громоносне небо наповнились гулом і гуркотом. Взагалі, коли в такий спосіб був проведений триразовий урочистий салют із рушниць і гармат, місто Очаків так сяяло, що здавалося старий всесвіт ще раз справляв своє весілля і [наступили] проводи нареченої в дім нареченого. Для населення Очакова, дякуючи всім цим урочистостям і святкуванням, вечори і навіть ночі перевернулися на дні, так, ніби настала пора жертвоприношення.

Після цього я, нікчемний, разом зо всіма сановними мужами фортеці обійшов і оглянув фортецю з усіх боків, виявив місця, які були відремонтовані таким чином, [що вони стали подібні] до стін Іскандеру. Я, нікчемний, прибув сюди наче в якості мубашира по ремонту фортеці, і кожного дня оглядав та розглядав її з усіх боків; заприятелювавши з агами оджаку, я вивідував різні секрети та записував їх. Кожного дня під час врочистого салюту вранці ми бенкетували та пригощались у одного аги, а після сутінок у іншого, [і від усіх] отримували подарунки.

Одного разу очаківський бей вручив мені, нікчемному, за добру звістку про перемогу флоту гаманець курушів, шубу із соболиних спинок, два відрізи сукна на халати, двох полонених — русів і трьох чистокровних арабських коней смирного норову. Від імені ж всіх п'яти фортець на Дніпрі він подарував мені п'ять гаманців курушів, п'ятеро славних гулямів та п'ять коней. Після цього кетхуда-паша Юсуф-ага подарував мені сотню алтунів, одного полоненого, шубу [із соболиних] спинок, коня та шаблю, а моїм гулямам — по десять алтунів. І ми почали складати детальне описання фортеці.

ПОХВАЛА ФОРТЕЦІ ОЧАКІВ

Завойована десницею Алі-паші, вона є центром ейалету трибунчужного візиря. Але внаслідок того, що це місце є небезпечним, тутешній візир перебуває в містах Сілістрі, Бабадазі та Аккермані, а місто [Очаків] захищене десятитисячним військом. На сьогодні ця фортеця є резиденцією самостійного санджакбея. Але і цей бей за установленим порядком перебуває в місці, що зветься Килбурун, на протилежному, кримському, березі ріки Дніпро, він захищає це місце, що знаходиться в чотирьох переходах від острова, який належить Криму, під назвою Уч-агзи.

Просуваючись степом до Криму, [знаходишся в місцевості], яка підвладна бейові Очакова. З татарським ханом згідно закону, || [установленому] Баезидом ханом, у нього стосунків немає. || [Утримання] очаківського бея, на підставі спеціального наказу падишаха, складає 240 тисяч акче. Але зеаметів, тимарів, алайбеїв та черибаші у нього немає... Бо з боку кибли тут Чорне море, а з півночі — землі козаків, [так що] завжди можна почути, як співають козацькі півні.

Східний же край, за рікою Дніпро, — степ Хейхат. Він тягнеться до фортеці Азов і ще на дев'яносто сім переходів аж до Каспійського моря, а [ще далі] — Кіпчацький степ. Якщо ж йти на південь, як і в бік Аккерману, там знаходяться небезпечні місця, по яких ми вже не одного разу проходили.

Кадій же за посадою має утримання в 150 акче. Округи його обширні, та й населені місцевості є багаточисленними. Має він три ода джебелі та три ода гарматників, а яничарів зовсім немає, та й не можуть вони тут бути, оскільки немає на це достатніх коштів. [Бо фортеця ця —] це тільки острів, що замикає гирло. Всі п'ять фортець мають почесних началь-

ників фортець. А всього [там] двадцять поважних одnobунчу-жних агів. Є ще дві тисячі п'ятдесят відбірних, надійних та добре озброєних, завжди готових до дії воїнів. Один із управителів [фортеці] має навіть [ранг] бейсубаші. [Крім того] є ага будівничих, ага мухтесибів, ага по збору базарного мита, ага столярів та ага підмайстрів. [Фортеця] є портом: від неї до Аккерману, Кілії та Ізмаїлу відпливають і [до неї] прибувають [судна]. Є багато суден для переправи військ на протилежний берег.

Форма укріплень. Укріплення в цьому місці складаються із трьох окремих, [але] зв'язаних між собою фортець. Найдавнішою є стара цитадель, збудована ще Маджаром Алі-пашою. Це є чотирикутна фортеця, досить міцна, абсолютно неприступна: вона розташована на земляному бугрі. Фортеця має погріби, глибокий рів, міцні оборонні стіни в два ряди, завтовшки в двадцять кроків, з п'ятнадцятьма вежами, покритими тесом. Через рів перекинутий дерев'яний міст. Кожного вечора сторожа піднімає міст за допомогою блоків, потім упирають його в фортечну браму і [таким чином] запирають її. Цей міст збудовано Мелеком Ахмед - пашою. А товста двоскладова брама із заліза повернута до кибли, в бік фортеці Килбурна [протилежному] березі Чорного моря. За ровом з усіх веж, ніби іжаки, висунулись гармати, Мелек Ахмед-паша вкрив всі вежі дранкою, відремонтував та упорядкував їх. Крім уже згаданої великої брами із заліза є ще одна мала брама, що складається з одного шару.

Над простором між цими двома залізними брамами — цегляна склепінчата будівля || на міцному фундаменті, поверх неї — султанська мечеть з дерев'яними мінаретами. Вона невелика. Шаріатський суд також з'єднаний з мечеттю та верхнім поверхом...

В цій фортеці нараховується двісті будинків, зверху донизу обмазаних глиною; вони мають верхній поверх, двори з палисадниками. Палац бея також знаходиться в цій фортеці, всі вулиці якої є чистими та брукованими. Дорога її — аби тільки розминулися два чоловіки. Є двадцять дріб'язкових лавок, а по сусідству з ними — невелика лазня з трьома заглибленнями для води. Воду для неї привозять знизу на конях. Тут розташовані арсенали, склади зерна і завжди готові до дії чудові справні гармати.

Із східного боку цієї фортеці знаходиться пагорб, із західної — степ, а [смуга] по краю рову відстанню в політ гарматного ядра являє собою старанно оброблений город. [Тут] ба-

гато динь та кавунів, але садів і виноградників немає. Оскільки в цій степовій місцевості немає жодного посадженого дерева, у людей склалася така поговорка, на зразок прокляття: «Ось я кину тебе в очаківський степ, там — холодне пекло».

Середина фортеці. Квартали верхньої цитаделі спускаються від центру, з півночі вниз, до середнього укріплення, [сполучуючись через] невелику залізну браму. Це укріплення раніше було дерев'яним, обнесеним огорожею із кілків. В 1036 (1626—27) році за часів правління султана Мурада IV [сюди] з падишахською ескадрою прибув Піяле-паша. Цю могутню фортецю він обклав та укріпив каменем і приєднав до старої цитаделі. Це — неприступне укріплення з десятьма вежами. У неї дві залізні брами, одна відчиняється у бік кибли, інша — на північ.

Всередині фортеці знаходиться до сотні будинків, вкритих землею, малих та великих, з малюсінкими дворами без садів та виноградників. Над брамою, повернутою до кибли, знаходиться мечеть, з цегляними мінаретами. [Тут] двадцять лавок, де торгують дрібними речами, до трьохсот чоловік гарматників та латників. Оскільки місцевість низинна, вулиці тут брудніші — не чисті, і не бруковані, як в цитаделі. Це [нижнє] укріплення називають також фортецею Піяле-паша.

Зі східного її боку, всередині кварталу, є невеличкі ворота, що відкриваються до фортеці Хасан-паша. Фортеця Хасан-паша з'єднана з фортецею Піяле-паша. Між ними знаходиться розподільча фортечна стіна в один ряд. Цитадель та середнє і нижнє укріплення || утворюють колоподібну систему: між ними, [з'єднуючи їх] знаходяться масивні зубчаті стіни з вежами, оснащені гарматами, а для сполучення між ними є невеликі залізні ворота.

Фортеця Хасан-паша. В 1036 (1626—27) році капудан Хасан-паша Челебі, прибувши з падишахською ескадрою, збудував цю фортецю на березі ріки Дніпро і з'єднав її з фортецею Піяле-паша, щоб створити неприступну захисну систему у вигляді чотирикутника. Таким чином, зазначені фортеці опинилися на місці розташованих поруч дерев'яних будинків. Оскільки ця фортеця була споруджена на березі ріки Дніпро і не було сумніву в тому, що повз неї постійно будуть проходити чайки козаків, вона була зроблена високо — шляхом зведення [земляного] насипу.

По краях фортеця була укріплена потужними, міцними ба-стіонами, вежами, різними обмостками та карнизами, які під час битви забезпечують взаємну перехресну оборону за допо-

могою вигнутих засувних люків, для того, щоб із фортеці вниз жбурляли в ворога каміння. Вона була забезпечена [також] зброєю та боєприпасами. Вежі, бастіони та сховища наш пан Ахмед - паша наказав вкрити дошками від чайок русів. Щоб чайки русів не могли проходити повз вежі, в сорока гарматних портах з залізними отворами стоять сорок гармат типу корабельних **бал - елмез**, кулеврін, **паранка**. Так, що навіть пташка не сяде не тільки на ріку Дніпро, але і на Чорне море в окози п'яти миль і на степ Хейхат вздовж дороги в п'ять годин. Аги та рядові [воїни] цієї фортеці на сторожі та готові до бою краще за всіх інших.

Фортеця має дві брами, одна відчиняється на північ, друга на південь. Над брамою в вигляді надбудови знаходиться невелика зручна мечеть з верхнім поверхом; [тут же] тридцять рядів лавок. А в середині фортеці є близько трьохсот будинків, вкритих землею, з вузькими дворами без садів та виноградників. Місцевість, [де розташовані] фортеці Хасан-паша та Піяле-паша, піщана, тому рвів у них немає. Якщо цей ґрунт скопати хоч на одну п'ядь, виступає вода, і під час облоги неможливо робити міни та підкопи.

Обидві ці фортеці мають спільну стіну в один ряд, але досить широку, близько сорока аршинів в висоту та десяти в ширину. Її захисні ходи, вежі, окремі форти та карнизи забезпечують взаємну оборону. Загальна довжина лінії, що утворюється цими трьома фортецями, складає чотири тисячі повних кроків.

Очаків — це одна з фортець, що прикривала до 1060 (1650) року населені пункти на узбережжі Чорного моря. || Після того, як в рік, коли на столі сів султан Мурад IV, дніпровські козаки на трьохстах чайках зробили напад, в відповідь на це вищеназваний султан наказав спорудити біля входу в Босфор фортецю Кавак, а напроти неї — фортецю Юрус. Того ж року він наказав збудувати зазначені фортеці Очаків, Тульчу та Кара-харман. Тільки тоді на узбережжя Чорного моря прийшов мир, спокій та безпека. Словом, ці дніпровські фортеці є самим надійним та самим сильним з усіх османських укріплень на чорноморському узбережжі.

А одну з її (фортеці Очаків) назв — Джан-керман-татари вимовляють Дихкерман. І внаслідок того, що вона знаходиться на березі Дніпра, її називають також Дніпровською фортецею.

Що ж стосується ріки Дніпро, то вона бере свій початок в сімнадцяти місцях, в володіннях Москви, в горах Краковських та Данцізьких земель, тече вниз мимо описаних вище польсь-

ких фортець, несе свої води через кілька сотень фортець в землях козаків. Нарешті, біля фортеці Кючук-Хасан-паша, розташованої недалеко від вищезгаданої фортеці Очаків та напроти фортеці Килбурн, яка знаходиться на відстані гарматного пострілу від Очакова, ріка впадає до Чорного моря, сягаючи в цих місцях ширини в сім — десять миль.

Зовнішні посади Очаківських фортець. Недалеко від цих фортець, з боку киблі, в п'ятистах кроках захисних споруд в сторону моря знаходиться п'ятсот вкритих очеретом валаських та молдавських будинків. Із них близько двохсот зроблено із грубих килимів та циновок, вкритих очеретом та рогозою, — це лавки. А будівель на фундаменті тут немає зовсім, бо кожного разу під час війни приходять козаки і [все навколо] руйнують та палять.

Більша частина із вищезгаданих лавок — це пивниці та корчми, а також млини, які крутяться кінями. Сім, збудованих із обрубків, є заїжджими дворами, а сто інших, збудовані із легких та міцних [матеріалів], — складами; всі вони вкриті землею. Оскільки ця місцевість є трохи на підвищенні, тут під поверхнею землі знаходяться дві тисячі погребів з пшеницею, ячменем та житом; входи до них вузькі, а внутрішні приміщення настільки великі, що можуть вмістити близько ста чоловік. Тут також зовсім немає ні садів, ні виноградників, ні хоч одного дерева. На захід від цитаделі мешкають три сотні общин уславлених татар-ногайців, яких називають кара-таяк.

З боку киблі до посаду кяфірів підходить піщана мілина, що тягнеться на відстань політу стріли. На краю її стоїть фортеця Кючук-Хасан-паша, збудована за часів султана Мурада IV.

|| Ця фортеця збудована на кошти **капудана** флоту Челебі Хасан-паші. Вищезгаданий Хасан-паша народився в околицях Стамбула, в Читалжі. Він вийшов із підлеглих Іса-Мехмед-паші і був передбачливим та щедрим візирем, схожим до Хатиму Тейі. Будучи **капудан-пашою**, він, за падишахським фірманом, прибув в цю місцевість з султанським флотом в триста суден, протягом місяця спорудив цю фортецю і відправив донесення падишахові.

Ця фортеця розташована на березі ріки Дніпро в Очаківських землях і являє собою невеликі, [але] міцні, надійні укріплення із каменю, в вигляді чотирикутника, на відстані гарматного пострілу одне від одного. На малих залізних воротах, повернутих на схід, добре читається напис позолотою:

Слався вічно, султано Мураде,
Той, що стоїть вище всіх володарів!
Ти повелів зробити в сто разів міцнішим
Це місце, що раніше було пустою.
І в літо тисяча тридцять шосте
Були вимощені цеглою стіни кріпосних споруд.

Всередині цієї фортеці знаходяться тільки п'ять [крупних] будівель, одна мечеть Мурада - хана, склад пшениці та арсенал, а будь-яких благочинних установ і сліду немає. Тут є комендант та пильний гарнізон із ста чоловік.

Там, де оборонна лінія видається наперед, знаходиться невелике восьмикутне укріплення, що має по колу [всього] триста повних кроків. Проте стіни його мають в висоту п'ять аршинів, а рів повністю відсутній, тому що в низинному піщаному ґрунті його спорудити неможливо.

Тут встановлено дванадцять чудових гармат **бал-емез**, вони скеровані в напрямку дванадцяти пунктів — на протилежний Килбурн, на гирло Дніпра та на сушу. Подібне обладнання має, хіба що, тільки фортеця Родосто. Всі гарматні порти, що виходять на ріку Дніпро, закриваються залізними затулками.

В цих місцях на Дніпрі і на Чорному морі нерідко гуляють шторми, і тоді бурхливі хвилі, через гарматні порти потрапляють всередину [фортеці]. Але кожна з її веж міцна, як семиголовий дракон: вона настільки міцна, що, якщо назвати її «ключ, яким [замикають] море», то це буде найвірнішою її назвою. Цікаво ще ось що: гармати цієї фортеці разом з гарматами фортець Очаків та Килбурн, які знаходяться навпроти, піднімаються над водою рядами, ніби [голки] їжака.

І, не зважаючи на все це, під час правління Ібрагіма хана траплялось, що кяфіри - козаки перетягували на своїх спинах, ніби носії з лямками, триста чайок по суші, по [землях] козаків та по землях волохів, потім виходили в Чорне море, || грабували і пустошили його узбережжя.

Після дня Касима вони знову приходили в ці місця, перетягуючи на спинах свої човни. В цей час війська Очакова [одного разу], з'єднавшись з татарським військом, порубали на куски всіх кяфірів, звільнили всіх мусульманських полонених, а чайки та кяфірів, що залишились живими, привезли до Притулку Щастя. Ось наскільки є сміливими ці дніпровські козаки — плем'я безстрашних кяфірів. Всі ми, газії із фортеці Очаків, не раз сідали коней і воювали з ними.

З певною кількістю агів із одного загону сміливців — майстерних чудових борців за віру — ми сіли в човни та направились оглядати фортецю Килбурн на протилежному боці [ліману].

ПРО ФОРТЕЦЮ КИЛБУРН

Ця фортеця є місцеперебуванням **санджакбея** в області Сілістрі. При цьому, згідно закону, паша Очакова повинен був знаходитися тут, а іноді — навпроти в Очакові. Але в зв'язку з тим, що [тут безплідний] степ, паші, для того, щоб розбирати суперечки між підданими та вершити правосуддя, перебувають або в Сілістрі, або в місті Бабадазі і охороняють близькі та дальні околії [цих міст].

Пізніше, згідно ферману Мурада хана IV, Піяле - паша з флотом ще раз приходив [сюди] і тоді прибудував до західної сторони Килбурна ще одне міцне чотирикутне укріплення, розмістивши там сотню воїнів. Так була збудована надійна чудова кам'яна фортеця. По колу вона має сто кроків. Тут є досить міцні арсенальні вежі [для гармат типу] **шахане**. Стіни, прибудовані Піяле - пашою на березі ріки Дніпро, складають західну межу фортеці. Є й залізна брама, повернута на цей бік.

Стара фортеця перетворилась якби в цитадель, в якій також знаходиться повернута на захід залізна брама. Ця фортеця не має рову. Зате стіни її високі, в сорок аршинів. Піщаний степ Хейхат закінчується якраз тут. І як тільки тут заграє музика, [її відгукуються] оркестри у всіх п'яти фортецях. В межах фортеці розташовано вісімдесят невеликих, вкритих тесом будинків без дворів та одна мечеть. Лавок і заїжджих дворів тут немає. Є арсенал та двадцять гармат **шахане**, вогонь яких сягає фортець Хасан-паша та Очаків, що знаходяться на протилежному березі.

За межами фортеці на західній її стороні розташовано п'ятдесят—шістдесят вкритих очеретом загонів для худоби, || а на східній її стороні — городи, що дають добрі врожаї. [Овочі з] цих городів ідуть в Крим. Причина того, що це місце називають Килбурн, полягає в наступному. Стороною південного вітру тут є Чорне море, а стороною північного вітру — ріка Дніпро, а між ними вузька піщана коса*) на дванадцятигодинний перехід, що тягнеться зі сходу на захід. На самому заході цієї коси знаходиться невелика фортеця, звана Килбурн. [Ця]

*) Бурун — мис, коса, ніс.

коса тонюсінька, ніби волосина,*) так що кожного разу штормові хвилі Чорного моря переплескують її до ріки Дніпро, а води Дніпра іноді переплескують аж до Чорного моря.

Каравани, що відправляються до Криму, збираються у цій фортеці і групуються в [загони чисельністю] до однієї-двох тисяч чоловік. Хоч [звичайно] вони добре озброєні, але поки пройдуть дванадцятигодинний шлях по косі на схід, терплять велику біду. І потім, коли протягом дванадцяти днів і дванадцяти ночей вони рухаються на схід безплідною, дикою пустелею, аж тоді вони приходять в безпечну фортецю під назвою Ор-агзи в кримських володіннях і [тільки там] можуть почувати себе у безпеці. Інакше кажучи, — хай береже вас Аллах! — цей шлях є дуже небезпечний. Навіть плем'я татар часто побоюється [користуватись ним]. Бо кяфіри-козаки влаштовують засідку в лісових хащах, хапають людей, садять їх на свої човни на Дніпрі і — тільки їх бачили.

Я обійшов і оглянув вже згадану фортецю Килбурн, насолодився пригощанням її коменданта та прийняв від нього подарунки. Потім ми на човнах знову переправились на протилежний берег і разом з людьми паші та воїнами ісламу прийняли участь в святкуванні та урочистостях з нагоди битви біля Бозджааду.

Потім із [ставки] [санджакбея] відправились кетхуда татарського хана Мухаммед-Гірея Сулейман-ага та прибережний ага Ахмед-ага, щоб сповістити татарському ханові радісну звістку про перемогу біля Бозджааду. В той же час ми з трьохстами вершниками переправились на суднах до Килбурну. А в той же самий час від нашого пана Мелека-паші, [який знаходився] в Аккермані, прибув воїн **капуджибаші** з категоричним наказом: «Не дивлячись ні на що, якщо вам дороге життя, прикладіть всі сили та старання для того, аби за один день завершити за допомогою [необхідних] робіт ремонт пошкоджених місць фортеці Очаків».

Як тільки був отриманий такий настійний та недвозначний наказ, відразу всі **алайбеї** та воїни ісламу разом з усією залогою фортеці, підіткнувши поли [одягу], звели риштування біля деяких пошкоджених місць фортеці, і, після того, як відсалютували переможними залпами, приступили до ремонту. || Воїстину [тепер] будь-хто міг би, якби захотів, гуляти по всій старій цитаделі абсолютно невидимий з її тильного боку. Все бу-

ло закінчено протягом тижня, а потім приступили до ремонту нижньої фортеці, де також були споруджені риштування.

Кетхуда Юсуф приклав немало старань, аби побіліти фортецю. [І ось нарешті] цитадель була повністю відбудована і самотньо біліла, ніби сирота. Тоді риштування тут були розібрані, але на фортецях Піяле-паша та Челебі-Хасан-паша вони ще залишалися.

В цей час із Аккерману прибуло десять суден із будівельним лісом, а з Валахії та Молдавії — дві тисячі пастухів (?) із своїм харчем та питтям для робіт по ремонту фортеці. Всі вони були записані до реєстру в зовнішньому посаді і їх [відразу ж] стали використовувати на роботах.

Ніч, яку я описую, була шостою ніччю врочистостей з нагоди битви біля Бозджааду. Земля і небо тремтіли і здригалися [від стрілянини]. І всі воїни — борці за віру, повинуючись обов'язку, були в повному озброєнні. В п'яти місцях грали оркестри і проголошувалась хвала [Аллахові]. Цього ж шостого вечора до самого ранку тривали врочистості, веселощі та пригощання. Але раб передбачає, а Аллах велить...

Ніхто не в силах рок перехитрити,
Тверда й міцна є нитка в клубку долі...

ПРО ТЕ, ЯК ЮСУФ КЕТХУДА ВРЯТУВАВ ФОРТЕЦЮ ОЧАКІВ ВІД КОЗАКІВ

Якщо цю битву за врятування Очакова описувати з усіма подробицями, вийде занадто велика книга, і це стане на заваді в описанні [інших] місцевостей, які ми відвідали. Проте, якщо все-таки деякі обставини [битви] будуть коротко описані і засвідчені, то в такому разі варто списати деяку кількість паперу.

Отже, ось як протікали і чим завершилися наші злополуки. По можливості я їх опишу та поясню: ось скорочений опис того, як ми, знаходячись в стані облоги фортеці Очаків, захищались та воювали.

В той час, як ми на протязі шести днів та шести ночей правили урочистості з нагоди радісної звістки про перемогу біля Бозджааду, || волею Божою козаки Сірка, Барабаша, Шеремета, сарикамишивців, буткалі, Хмельницького, Андрія, кардаш-козаки та козаки інших общин, побачивши, що гетьман на ім'я Саралія — проклятий головний гетьман дорошенківських козаків — починає старіти, заговорили: «Ану, із якої общини ми

*) Кіл — волосина, волосся.

поставимо [нового] гетьмана?» та й розпочали міжусобні чвари та війни.

І [ось], в зв'язку з тим, що між ними розпочалися інтриги та чвари, декілька п'яних та безтурботних кяфірів відважились, в кінці кінців, відправитись до свого головного попа, аби спитати його поради. Він же їм красномовно відповів: «Для того, щоб нищити один одного ради своїх мирських прав, на те ви є відважні лицарі. Але для того, щоб довести ревність свою християнську заради віри Спасителя і щоб захопити фортецю Очаків, де знаходиться наш давній храм, — на те вас немає. І якщо ви зараз питаєте моєї поради, то послухайте і [зробіть] так. Сказав: «Хай будуть вам заступниками господь наш Ісус, [пресвята] Мати Божя Марія, Микола Угодник, Сарисалтик, Август, святий Микола, свята Ната (?), — ви двадцять відважних козацьких гетьманів, вдарте на Очаків. [Нехай] десять [із вас ідуть] по суші, а десять — по морю і з Дніпра, на чайках та човнах. І той, хто першим візьме фортецю, той хай і буде головним гетьманом, а ми будемо під його владою. Бо зараз для нас це є найбільш зручний момент: ви переповнені рвіння, а фортеця Очаків, — через те що очаківський візир Меле-Ахмед-паша постійно в роз'їздах, є пуста і незахищена. [Це] вам на руку. І хай допоможе вам Микола Угодник...»».

Таке тверде рішення він прийняв і примусив двадцять гетьманів дати клятвену обіцянку та одностайне зобов'язання.

[І ось], коли один із цих десяти гетьманів — гетьман Андрій — пішов на Очаків суходолом з п'ятьма тисячами піших дорошенківських козаків, озброєних рушницями, а також з п'ятьма тисячами кінних беззбройних і озброєних, тоді сорок три тисячі озброєних рушницями кардаш-козаків на ста п'ятидесяти незграбних чайках та вигнутих човнах та ще три тисячі озброєних рушницями козаків — сарикамишівців та запорожців, — всі разом сіли на судна і морем попрямували прямо на Очаків.

Коли вони суходолом та морем наблизились до Очакова, там ще тривали урочистості з нагоди перемоги біля Бозджааду. [Кяфіри], що прибули морем, почули звуки мусульманського заклику на молитву та прославляння Аллаха і здивувались: «Що сталось? Турки кричать: «Аллах!, Аллах!». [Хіба що] дорошенківці гетьмана Андрія раніше за нас дійшли до Очакова та й розпочали битву. Зараз вони захоплять фортецю і [головний] гетьман буде обраний із них». Думавши так, вони від прикrostі ламали собі руки.

Але деякі козаки не піддалися збентеженню. [Вони вирішили]: «Зараз ми теж підійдемо з тилу і, крушачи тих і турків, захопимо фортецю. Ану, хутчіш». І з цими словами всі вони, вклавши в руки всі свої сили, так запрацювали веслами, що їх судна понесли по Дніпру, ніби сліпуча блискавка. Дякуючи цьому вони перед світанком наблизились до фортеці.

Але тут вони побачили, що там немає ніякої битви. Вони почали радитись, питаючи один одного: «Що це за халепа?». Тоді деякі з них почали говорити: «Певно, що вони взяли фортецю, ввійшли в неї і тепер відпочивають». Тоді гетьман сарикамишівців сказав: «Що ж, тут нам допоможе язик». І вони, вибравши момент, схопили неподалік від фортеці якогось рибалку і запитали його: «Що значить та стрілянина із гармат та крики турків: «Аллах! Аллах!»? Той відповів: «О, Боже, та це ж турки відібрали у венеціанців якусь там фортецю на Середземному морі і тепер гуляють з нагоди перемоги». Тоді гетьман сарикамишівців зараз же сказав: «Ага, оце і є нам допомога від Божої матері Марії». Деякі заперечували: «Ні, від Миколи Угодника». І з цими словами вони рушили прямо на фортецю.

Я ж, нікчемний, на цей час, зробивши омовіння, сідлав своїх коней, і як тільки відчинили ворота фортеці, я, маючи намір відправитись до паші в Аккерман, спитав: «Де ті борці за віру, які ідуть з нами до Аккерману?». Це був зовсім мирний час і люди не відали про [наближення] супротивника. Всі воїни відпочивали — хто спав за межами [фортеці], хто в рові, хто — по його краях. Тільки в цитаделі був на сторожі її гарнізон та люди паші. [Раптом] почувся крик: «Ой, кяфіри прийшли, взяли нас в облогу, [та далі] крики: «Аллах!, Аллах!». І тут зсередини і з зовнішньої частини фортеці, аж до третього неба понеслися зойки та благання до бога.

А в той час, коли кяфіри послали людей захопити ще одного язика, сторожа [наших воїнів з] Нікополю [захопили] семеро кяфірів із числа тих, хто був посланий за язиком. Їх ретельно допитали і доставили на край фортечного рову. В вежі над брамою Юсуф кетхуда також влаштував їм допит. Вони повідомили: «Он-де по воді та суші ідуть сюди близько сорока тисяч [ваших] ворогів». І тут же Юсуф кетхуда дав наказ: «Відрубати їм голови». І всім сімом полетіли голови, їх тіла прострелили, а трупи їх викинули на край рову.

І тут же Юсуф кетхуда громовим голосом, ніби дитя чудовиська - дева, закричав: «Воїни ісламу, прийшов день великого лиха, будьте напоготові!». І тут, — о, величчя Аллаху!, — з

зовнішньої та внутрішньої частини фортеці піднявся шум та хвилювання, всі прощались один з одним, обнявшись та поцілувавшись, і шикувались, взявши зброю в руки. Всі гармати та бомби, нафта та рідка смола, а також інші необхідні засоби та пристосування були доставлені в належні місця, на зубцях стіни та між ними з'явилися споряджені та готові до бою воїни.

[Тут Юсуф кетхуда] сказав: «Але ж в шести місцях фортеці, де велись ремонтні роботи, залишилось будівельне рихтування. По ньому кяфіри без труднощів можуть потрапити в фортецю. Ану, орли мої, зруйнуємо ці рихтування». І він зруйнував їх в трьох місцях. А коли вони ламали вже й ті, що залишилися, кяфіри, полишивши свої човни недалеко від гирла ріки Дніпро, в непроглядній темряві кинулись на фортецю Очаків, волаючи, ніби шакали: «Ісус!, Ісус!». Відразу вони взяли фортецю в облогу з північного заходу.

Темрява була така, що нічого не можна було побачити, але як тільки кяфірів можна було розпізнати, пролунала команда: «Укріплення, вогонь!». І з фортеці на кяфірів обрушився град свинцю. Залпом ударили гармати, які ще [раніше] були націлені на певні точки, і розсипали кяфірів ніби горох.

Тоді вони почали залпом обстрілювати фортецю із гармат. Далі, ми і оком не встигли мигнути, як прокляті козаки із ста тисячами душероздираючих криків вдерлись в укріплення і зав'язали гучний бій. Під ранок від густого диму гармат та рушниць, воістину нічого оком не можна було побачити, не можна було розпізнати чоловіка. До самого світанку велика кількість гармат та рушниць вели [безладний] вогонь то з фортеці, то [з боку] кяфірів, і все навколо перемішалось. Але, — що робити — як тільки настав ранок, кяфіри відразу ж полізли до окопів на краю валу, ніби в батьківський дім, і почали обстрілювати заїмів [та їх воїнів], із **санджаків** Кирк-килісе, Візе і Чермен, що знаходились в рові. Вони ж, покидавши в рові шатри та намети, вдалися до втечі. Коли кяфіри побачили, що всі вони [заїми], посідавши на коней **ялдак**,*) тікають до річки Березань, розпочали грабувати, вважаючи своїми трофеями весь той одяг та начиння, що задарма дістались їм в рові та за його межами.

Тоді заїми та **тімариоти**, що сиділи в городах, || **санджаків** Сілістри та Нікополю всі разом з криками «Аллах!» стали рубати кяфірів шаблями.

*) Різновид породистих коней.

Тепер вже не можна було відрізнити ворогів та своїх, і кяфірів так пошматували шаблями, що вони, розсипавшись, покидали все захоплене в рові та й поховались до своїх окопів. В той же самий час втікаючих кяфірів так поливали свинцем із фортеці, що придавили [їх до землі].

Тоді борці за віру з Нікополю та Сілістри стали говорити: «Давайте вийдемо із воріт фортеці, заберемо наше військо майно, те, що ми кинули в рові». І вони кинулись вперед з сорока п'ятихрестовими знаменами Нікополю, щоб воювати врукопаш. Справа закінчилась тим, що коли після запеклого бою з нечистими та безтурботними кяфірами всі сипахії Нікополю та Сілістри доставили, відбиваючись, в фортецю Челебі Хасан-паша своє майно, і те, що було кинуте в рові, із цієї фортеці по кяфірах залпом вдарили націлені раніше гармати.

Ми спостерігали із фортеці, [як] деякі кяфіри плазували, ніби карлики, без ніг і без рук, і декілька сотень трупів, розірваних ядрами на шматки, залишились лежати зваленими в купу. Зразу ж кяфіри на чотирьох човнах, зв'язаних до купи, пробрались в зимівник, що знаходився за фортецею Хасан-паша, де, за допомогою возів стягнули з човнів вісім англійських залізних гармат, потягнули їх волоком та доставили в зовнішні посади Очакова. [Тут] вони викотили декілька бочок з медом та фруктовим напоєм і [продовжували] тягнути свої гармати далі. Потім вони впрягли в гармати робочу худобу, яка знаходилась в посаді, та коней від млина, який працював при допомозі коней. [І] запалили посади, а самі з гарматами та бочками прибули до окопів під фортецю. В цей час в фортеці знову почувся крики: «Аллах!, Аллах!» і на них (кяфірів) обрушилась така злива свинцю та гарматних ядер, що декілька сотень кяфірів було розірвано [на шматки].

Але, перепившись захопленим в посадах вином, бузою (брагою) та горілкою і, шалені та п'яні, вони розлючено знову кинулись на фортецю, спустились в окопи, потім стали дертися на фортечні стіни. Тоді наші борці за віру почали поливати їх нафтою, смолою та кип'ятком, кидати в них бомби [зроблені з] горщиків та ручні бомби і відігнали їх геть від фортеці.

Тоді кяфіри із своїми свинячими*) гарматами поспішили наповнити в своїх окопах землею вищезгадані бочки з-під меду та фруктового напою; цими бочками вони зробили прикриття та захистили тим зняті з кораблів вісім гармат і відкрили із них вогонь. Але що можуть заподіяти фортеці Очаків такі гармати!

*) Свинячі гармати — так в оригіналі тур. мовою.

Коли кяфіри почали з окопів просуватися вперед, по них так вдарили [наші] велетенські гармати **бал-емез**, що у цих про-стаків не залишилось ані бочок з-під меду,* ані їх англійських гармат.

А протягом всього того, що діялось, навіть не відкривали стулок [у гарматних портів] іменних гармат — Шакшаки-паши, Календер-паши [часів] султана Ахмеда та Маджара Алі-паши, який збудував поруч з цією фортецею Очаків [ще] й фортецю Гьозлев на Кримській землі. Коли ж вороги перед жерлами цих гармат зайнялися здійсненням своїх діявольських планів, ці гармати випалили разом від одного гнота, і тоді всі кяфіри, які знаходились там, були розірвані кожний на три частини. А деякі ядра з цих гармат улучили в гармати з чайок, привезених кяфірами, і наробили такого грому та звону, що й описати не-можливо. Кожне з ядер розірвалося на тисячу шматків, кожний уламок уразив тисячу кяфірів... і декілька тисяч п'яних кяфірів загинуло в муках.

А в цитаделі спарені гармати поки що зовсім не відкривали вогню. І [ось] на цьому боці злодії — кяфіри, зібравшись на-товпами, витягли свої човни із річки на сушу, обгородились ни-ми і почали рити окопи під [самою] фортецею. І відразу ж ті вищезгадані спарені гармати відкрили вогонь, декілька ядер потрапили до загороди кяфірів, і на цьому боці теж з'явилися купи трупів.

Слава богу, зброя, боєприпаси і все необхідне було у нас в достатній кількості, наше військо в фортеці було численним.

Проте ми знову [і знову] повертали свої погляди [вдалину, очікуючи] допомоги з Криму та аккерманського паши. В той [перший] день, коли настав полудень, ми прикрасили стіни та кутові вежі зеленими та червоними прапорами, у всіх трьох укріпленнях заграли музиканти, надихаючи соратників, газії закликали один одного на битву.

Коли в годину вечірньої молитви ми разом з жителями Оча-кова робили намаз, із цитаделі [знову] почулися голосні крики: «Аллах!», «Аллах!». Жорстока битва тривала, не стихаючи, весь день і всю ніч. Та все ж підмога не надходила до нас з жодного боку, до кяфірів же прийшли на допомогу запорозькі козаки на п'ятидесяти човнах; кяфіри без жодних зусиль з усіх боків оточили фортецю Очаків, засіли в окопах і до самого

* Тут гра слів: бал — значить мед, і назва бал-емез значить «меду не ість».

ранку, не звертаючи уваги на амбразури фортеці, на radoщах палили із рушниць.

Слава богу, в цитаделі поки що жоден з воїнів не був ані поранений, ані убитий, а у кяфірів від гарматного вогню за один день було убито сім тисяч людей, яких вони почали від-возити [геть]. Тоді відразу ж з цитаделі, здійнявши лавину свинцю, з флангових бастіонів, з кутових веж, із всіх амбразур в стіні вдарили картечніці, а також гармати **шахи**, **зарбазен**, кулеврини та **бал-емез**, і кяфіри купами [падали] мертвими.

Але вранці наступного дня ми побачили, що над окопами кяфірів в семидесяти місцях з'явилось сімдесят різноманітних споруд і на кожному з них — знак гетьмана, а у кожного геть-мана в загоні є по одній-дві легких гармати **шахі**. Залпи стрі-ляючих гармат змішувались із звуками труб [похідних] гобо-їв, дзвонів, [похідних] органів. Повітря наповнилось залпом чорного ладану. І ми зрозуміли, що до кяфірів подійшло силь-не підкріплення. Але оскільки жодна із гармат не потрапила [своїми ядрами] в фортецю Очаків, борці за віру, оточені в ци-таделі, складали тисячі разів подяку та хвалу [богові].

Всі воїни паші — **секбани** та **сариджа**, просунули свої гар-мати з зарядом в п'ятдесят дирхемів до амбразур, відкрили во-гонь і кяфіри, скуштувавши свинцю, навіть голову не могли підвести в своїх окопах. Тому, виявивши всередині фортеці по довжині її стіни місця, [небезпечні щодо] підкопу, ми [в цих місцях] поклали на фортечну стіну барабани, на їх поверхню насипали зерна проса та пшениці і стали очікувати на ворожі хитроці з мінами. Якби кяфіри почали підкопувати фундамент фортеці, аби підвести міну, удари кайла мінера примусили б підскакувати зернятка на поверхні барабану. Але, дякуючи бо-гові, жодних хитроців з мінами ми не виявили.

Та все ж [минав] день за днем, кяфірів винищували, але їм рікою Дніпро постійно прибувало підкріплення. До того ж у нас закінчувались харчі. Кяфіри перерізали шлях, яким в фор-тецю постачалась вода, і нам, хочеш, чи не хочеш, приходило-ся пити гірку воду із криниць. Її, цю гірку воду, не говорючи вже про людей, не могли пити навіть коні воїнів паші — **сек-банів** та **сариджа**. У коней розболілися животи і для їх волода-рів світ перевернувся на тісне пекло.

І ось, в той самий час, коли, з одного боку вся увага людей була захоплена страхом та замішанням || жінок та дівчат — сіячів смуту, різноманітними тлумаченнями, які пікресливали || відчай, криками та зойками поранених, що чулися то там, то тут, почуттям біди [яке з'явилося] від пустих балачок великих

натовпів народу та від [криків] тварин, а, з другого боку, на складах не залишилося навіть на один день пшениці та харчу і тільки в своєму помешканні кожний беріг собі те, що є необхідним для підтримки існування — [в цей самий час] воїни один раз чи два нападали на будинки та в несамовитості захоплювали продовольство силою. Проте в кінці кінців Юсуф кетхуда заплатив гроші власникам цього пограбованого зерна і попросив законного права [використовувати його для війська].

Проте того ж самого дня секбани та сариджі із загонів паши, дійшовши крайнього роздратування, сказали Юсуфові кетхуди: «Наймогутніший, що, гинути нам і нашим коням?». Так вони кричали і говорили інші безглузді слова. Юсуф кетхуда сказав їм: «Гей, борці за віру, знайдіть харч, і я сплачу, скільки б він не коштував». Тоді, дякуючи богу, виявилось, що у якогось там аги із фортеці на ім'я Карагіли Халіл-ага в коморах було тисяча кіле проса і три тисячі кіле пшениці. Юсуф кетхуда відразу [все це] забрав, дав йому гроші та й роздав цей харч всім агам та воїнам. Вони накинулись [на все те, що отримали] і почали їсти, піджарюючи на листах заліза та змішуючи з водою.

Та очі людей продовжували горіти голодним вогнем, їх обличчя ще не просвітлювали і ніхто нікому не мовив доброго слова.

Та воїни цитаделі, не дивлячись на те, що вже третій день фортеця знаходилась в стані облоги, продовжували стійко та відважно воювати, бо шлунки їх наситилися. І нарешті борці за віру, порадившись між собою, вирішили: «Будемо просити допомогу у хана та паші, бо інакше ми не вистоїмо. Оскільки кяфіри майже поруч, підкріплення не може до нас підійти ні по морю, ні по суші».

І вони спорядили всім необхідним чотирьох воїнів-смільчаків і відправили [їх] до паші і хана просити підмоги.

І ось, коли кяфіри безтурботно валялись п'яними, не слідкуючи за берегом Дніпра та прилягаючою до нього місцевістю, під вечер ці четверо сміливців за допомогою каната від човна встали вниз [до річки] і кожен з них взяв собі в руки по очеретині. Взявши її до рота, вони сховалися під водою Дніпра і таким чином, дихаючи повітрям за допомогою очеретини, вони пробралися повз кяфірів [ніким не помічені]. Всі четверо благополучно прибули до фортеці Кючук Хасан-паша, що знаходиться на місі саме там, де Дніпро впадає до Чорного моря. Звідти двоє з них верхи поскакали до Мелека Ахмед-паші в Аккерман, а інші двоє — в Крим до хана Мухамед-Гірея з благанням про допомогу.

А ще один [з воїнів], відомий в нашій фортеці смільчак на ім'я Кара Алі, активний борець за віру, прибіг до очаківського бея та Юсуфа Кетхуди і закричав: «Гей, повелителю мій, чого ж ви сидите? Хіба не бачите, що кяфіри захопили вежу нижньої фортеці Хасан-паша, що біля річки понавішували там своїх знамен з хрестами та й збираються свинцем обстрілювати фортецю Піяле-паша. Гарнізон [цієї фортеці], хоч і зазнає втрат, та все ж здаватися не збирається. Давайте прорвемося [їм на підмогу]».

І тоді Юсуф кетхуда закричав громовим голосом: «Ану, сміливці-газії, хто хоче пожитися здобиччю, — за мною!». [І] бьолукбаши загону сариджа Арнаут Хюсейн, [а з ним] Газієв, Чонтов, Юнак-оглу, всього десять бьолукбаши з тисячею добре озброєних воїнів, хорватів та курдів, піднявши знамена, кинулися вслід за Юсуфом кетхудою.

І що ж вони побачили? Козаки на драбинах вдерлися на Водяну вежу, захопили її і ведуть рукопашний бій з [воїнами фортеці] як скажені пси. Зненацька на одній із веж фортеці один віровідступник на ім'я Джеббе Алі, якому не вистачило віри, бо був постійно п'яний, схопив в руки білий стяг та й віткнув його в підніжжя [верхнього майданчика] вежі, заявивши тим самим про намір здати фортецю козакам. Тоді Юсуф кетхуда закричав: «Гей, кяфіре, що ти робиш?, — вискочив на майданчик, та дrevком стягу, що був у того в руках, скинув його самого в середину [фортеці]. А там всі газії накинулись з шаблями на Джеббе-Алі та й порубали його на шматки, а його поганий труп разом з білим стягом кинули вниз кяфірам. А вслід метнули двісті бомб і розсіяли всіх кяфірів. Тоді в одну мить газії з криками «Аллах! Аллах!» [кинулись] на Водяну вежу і, зав'язавши там відчайдушний бій, перебили п'ятсот кяфірів. А декілька тисяч із тих, яких не знищили на вежі, самі кинулися вниз від одного тільки блиску османських шабель, та й розбилися на шматки, або ж впали бездиханними.

Із ранку до вечора повсюди тривала жорстока січа.

На третій день я, нікчемний, думаючи, що кам'яну будівлю, що || [знаходилася] між брамами цитаделі фортеці Алі-паша, можна вважати безпечним місцем, прийшов читати тут Коран та благи бога, аби дарував нам перемогу. І раптом я угледів, як кяфіри без зусиль, ніби жартома, забираються на міст, навпроти тієї самої брами, що здавалася мені такою безпечною, на колесах від підвід зтягують на нього велетенську суднову соглу, і, підкотивши її на колесах до самої кріпосної брами, з

усіх сил починають гатити в неї. Коли я, нікчемний, все це побачив, моє серце мало не підстрибнуло до голови. Зірвавшись з місця, я закричав: «Гей, наші газії, сариджа, ви що там, вимерли, чи що?». Відразу ж сюди підбігло п'ятдесят відважних воїнів смільчаків з рушницями; вони побачили, що в кріпленні воріт вже з'явилася пробоїна. В цю пробоїну зараз вистрілили п'ятдесят наших рушниць і сімдесят вісім [чоловік] з числа кяфірів, що стовпилися на мосту і продовжували свою справу, полетіли вверх ногами. Інші ж кяфіри, покидавши свої колеса, вдалися до втечі, наші ж борці за віру, ті, що стояли на стінах, почали стріляти по них з рушниць. [По цьому] борці за віру вискочили з проміжку між брамами і в одну мить закріпили ланцюги мосту, за допомогою блоків відтягнувши його від вежі над брамою та й оберли його об неї. Жінки та хлопці, що позбігалися сюди, хутенько заповнили те місце між брамами землею та камінням і в такий спосіб брама виявилася підпертою і ми опинилися в безпеці.

Під час цієї битви за простір між брамами один із гулямів Юсуфа кетхуди був поранений, інший, улучений кулею, впав **шехідом**. Поруч зі мною один відважний сміливець на ім'я Аліходжа, метнув із стін та зубців цитаделі декілька ручних бомб, чим знищив велику кількість кяфірів. І коли він [зібрався] черговий раз метнути бомбу, вона розірвалася у нього в руках, і він сам впав **шехідом**. Таким чином, три години тривав бій перед брамою і берег ріки Дніпро був очищений від кяфірів.

Та оскільки човни їх були зовсім близько, вони знову спорудили драбину із щоглів, вдерлися на вежу, що зветься Плоска, та й установили на ній знамена з хрестами, думаючи, що вони заволоділи нею. [В цей час] інші газії [відступаючи], вели рукопашний бій і їх паніка передалась жителям фортеці.

Між тим, час, поки очаківський бей Каргили Халіл-ага та Юсуф кетхуда вели жорстокий бій біля вежі, на протязі години ми дізналися, що **алабеї** Нікополю, Відину та Силістри, що знаходилися в рові разом з заїмами та тімаріютами, сказали: || Ця битва триває чотири дні і хто зна чим вона закінчиться? А, будь що буде? Із трьома тисячами найкращих воїнів вийшли із фортеці Кючюк Хасан-паша, розташованої на мисі ріки Дніпра, і, незважаючи на небезпеку, з мечами наголо, кинулись на козаків під фортецею. З вигуками «Аллах! Аллах!» вони почали нищити мечем ворогів ісламу.

Кяфіри, що вступили в бій, побачивши це, почали стрибати з мурів фортеці, і при цьому деякі з них розбилися на смерть, і мало хто уцілів. А ті, що були в окопах, внизу, не мали сили

стримати шалений натиск борців за віру, бо тільки но вони вискакували із окопів, як на них страшніше прокляття навалою валася лавина свинцю.

Ті, знизу, почали кричати нам: «Егей, відчиняйте фортечну браму, виходьте сюди, підтримайте нас! Давайте разом переб'ємо цих кяфірів...», «скинемо їх тіла з просторів [земного] світу!».

І тоді всі, хто був у фортеці, почали говорити [Юсуфові кетхуди]: «Тій-богу, це дуже розумна думка. Повелителю наш, або пан, або пропав, давай те ж вийдемо за мури та й приєднаємось до них». На це Юсуф кетхуда відповів: «Я не маю повноважень виходити зовні, мене уповноважили тільки на ремонт фортеці, така була воля бога». Тоді старі люди сказали: «Воістину, це розумні слова. Бо за стінами кяфірів багато, ми ж не маємо підмоги. Всі наші воїни семи **санджаків** воїни Аккерману, Валахії і Молдавії втекли. Нам лишається триматися в фортеці до останнього, а далі побачимо, яким боком повернеться до нас обличчя фортуни». [І наші воїни], висунувшись із амбразур, закричали борцям за віру із Нікополю: «Ми не можемо вийти з фортеці. А ви ідіть займіть оборону під фортецею Хасан-паша». Тоді вони, захопивши трофеї, полонених і голови [убитих], благополучно і з перемогою повернулися в фортецю Хасан-паша і влаштували з цієї нагоди урочистий салют із гармат.

Аллах премудрий! В цей час із Аккерману прибули на 20 суднах 3000 добре озброєних молодців, 20 000 кіле пшениці, муки, гороху та іншого харчу. Але, що робити, доставити весь цей харч в фортецю було неможливо. Тоді нікопольський бей відправив до Юсуфа кетхуди одного озброєного сокола-молдця верхи на коні. Під'їхавши майже впритул до окопів кяфірів, він вистрілив в фортецю три стріли з листами, а потім повернувся до фортеці Хасан-паша.

А в самій фортеці! Очаків були знайдені стріли з трьома прив'язаними до них листами. Один з них був від паші; в листі після привітань всім борцям за віру було написано слідує: «Ваше послання с проханням [про допомогу] прибуло вночі. Ви потрапили в облогу на шосту ніч врочистостей [з нагоди перемоги] Бозджааду. Бог милостивий. Не будемо втрачати ревності істинної віри. Якщо таке буде до впадоби Аллахові, ми маємо намір в найближчі три-чотири дні прийти до вас на виручку з 40 тисячами буджацьких татар, з 3 тисячами моїх воїнів, гарматами та іншим. А [поки що] відправляю на двадцяти суднах три тисячі відчайдушних молодців, а також 20 тисяч кіле пшениці,

муки та іншого харчу. Якщо трапиться така нагода, в якомусь із боїв приведіть кяфірів в замішання і в зручний момент переправте до фортеці все підкріплення, яке прибуло, і харчі, і стійте твердо і непорушно...».

Інше послання було [адресоване] агам і комендантам фортеці; ось його зміст: «Якщо ви не будете вірними наказу вашого сердара і кяфіри хитрістю або — не доведи Аллах, — через ваші лінощі чи недбалість знайдуть бодай щілину і потраплять до фортеці, або, не доведи господи, ви самі віддасте себе в руки кяфірам, — то тоді вам не уникнути моєї кари, і ви разом з вашими дружинами і дітьми будете посічені шаблями».

Коли всі послання були в належний спосіб прочитані і жителі фортеці побачили підкріплення, яке прибуло на суднах, та харчі, усі стрибали від радощів. Всі говорили: «Слава богу, пройде ще кілька днів і підійде паша с тридцятитисячним підкріпленням». [Тут] я побачив, що Юсуф кетхуда, подібно рикаючому леву, об'єднавши всі війська, день і ніч отримуює [над ворогами] перемогу за перемоگوю. А кяфіри, закостенілі в скверні, наразившись на атаку газії із Нікополю та Сілістри, в більшості своїй були перебиті, багато втратили раненими та полоненими. Дякуючи цьому мусульманські борці за віру, уникаючи дрібних сутичок, мали змогу трохи відпочити. Але ворог не припиняв свого лиходійства та диявольських хитрощів.

Про заходи, які ми прийняли спільно з Юсуфом кетхудою. Коли в цитаделі всі сановні мужі зібрались на нараду, щоб вирішити, в який спосіб доставити нам в фортецю трьохтисячне підкріплення та провіант, Юсуф кетхуда сказав: «Цієї ночі, коли стемніє, запалимо по два смолоскипи на рогах двохсот баранів та кіз, яких ми маємо в фортеці, виженемо їх із воріт прямо на окопи кяфірів, самі ж підемо за ними і з криками «Аллах!», «Аллах!» атакуємо кяфірів. А в цей час те підкріплення, яке прибуло, хай перейде із фортеці Кючюк-Хасан-паша до нашої фортеці».

Тут я, нікчемний, сказав: «Давайте на наконечниках ракет перекинемо підкріпленню листи і накажемо їм, щоб в той самий час, коли ми гуртом розпочнемо бій, — воїни Нікополю, три тисячі лицарів, — підійшли до кріпосних воріт з кіньми і з такою кількістю харчу, яку зможуть привести. Ось і все!». Тоді дехто став говорити, що ми не маємо ракет. Я, нікчемний, з труднощами виготовив з десятка ракет. Ці ракети я розкидав з листами. По волі Аллаха, п'ять з них потрапили в фортецю [Кючюк-Хасан-паша], а дві впали за нею.

Після того, як ці листи були прочитані, один з відчайдушних смільчаків, підійшовши аж до нашої фортеці, випустив стріли з трьома листами і побіг назад. Я, нікчемний, підібрав ці листи, прочитав їх. Ось їх зміст: «Якщо до впадоби Аллахові, ви сьогодні вночі робіть [намічений] вами маневр з боку моря. Ми ж атакуємо [кяфірів біля] воріт цитаделі».

Як тільки прийшла ця звістка, того ж вечора, коли стемніло, Юсуф кетхуда погнав із фортеці вниз, на окопи кяфірів, біля трьохсот баранів та кіз з [запаленими] смолоскипами на рогах. Тут із фортеці все військо закричало: «Аллах!», «Аллах!», тоді кяфіри запанікували, одні кинулися в море, інші втекли в степ.

В цей час всі воїни підкріплення — три тисячі достойних молодців, без зусиль та страху, кожен взявши кулю пшениці, перенесли її до цитаделі. А воїни Нікополю, Сілістри та Кирккілісе всю цю пшеницю, лантух за лантухом, переправили в сидельних тороках до кріпосної брами [Очакова] та й знову повернулися до фортеці Хасан-паша.

Як тільки вищезгадані три тисячі молодців благополучно вступили в нашу фортецю, вони, отримавши дозвіл Юсуфа кетхуди, з криком: «Аллах!, Аллах!» вийшли на кяфірів через ту саму браму, що і кози, і, як голодні вовки кидаються на овець, метнулися до [ворожих] окопів. А з кріпосних мурів їм світили дві сотні смолоскипів, [вогнищ] з нафтою та смолою, ліхтарів. І кяфірів так порубали шаблями, що це треба було бачити [своїми] очима.

Цієї кривавої ночі мусульманські поборники віри повернулися до фортеці з п'ятистами голів [убитих ворогів], з п'ятистами живих [полонених] та з великою кількістю трофеїв.

Із випущених за стіни фортеці кіз двісті виявились живими і здоровими, їх також доставили в фортецю. Був влаштований салют із гармат і рушниць, [і понеслася] хвала [Аллаху], бо тепер ті, що знаходилися в облозі, були багатими на харч.

На п'яту ніч облоги, перед світанком, [ми почули] в окопах кяфірів якісь зойки, крики та стогони. Але ми не могли здогадатися, що там сталося, бо ніч була темною. Тоді в фортеці знайшли декілька розуміючих турецьку кяфірів. Вони прийшли повторюючи: «Мухаммед, Мухаммед!». Потім вони гукали з [фортеці]: «Гей, що там у вас?». Дізнавшись в чому справа, вони сказали [туркам]: «Тут багато мужиків-собак,*) дорошенків-

*) Так в турецькому оригіналі.

ських кяфірів». А коли деякі [із оточуючих] почали підходити до самої фортеці і говорити: «Підходить велика кількість татар, пустіть нас в середину», — на це газії із фортеці відповідали: «Їх поява біля стін фортеці — хитрість. Ану пальнемо в них», — і ударили залпом із рушниць. Були убиті, а інші втекли.

Коли вже зовсім розвиднілось, ми побачили, що піднімаючись до самого неба, на півночі з'явилася темна [хмара] куряви. А в ній [рухались], як води ріки, 40—50 тисяч добре озброєних кяфірів, кінними, та ще й на підводах по 5—6 чоловік в кожній. Вони зіпилились з тильного боку фортеці на відстані гарматного пострілу і хутко переговоривши між собою почали поволі наблизитися до фортеці, — всі мусульманські поборники були вже наготові. А у тих кяфірів, які до того вже знаходились в окопах, не було видно жодної чорної шапки з темним верхом.*)

Коли ж для всіх смертних наступив ранок, 40—50 тис. кяфірів, що йшли сухоходом, з'єднали свої вози ланцюгами, створивши в такий спосіб рухомий укріплений табір, і волочачи його за собою, почали рухатися до фортеці Очаків та Кючук-Хасан-паша. [Тут] по них спочатку [вдарили] гармати фортеці Килбурн, розташованої навпроти Очакова. Як тільки ядра націлених попередньо гармат, що стріляють через річку Дніпро, потрапили в гущу ворогів, там виникло замішання і розгубленість. В цей час полетіли ядра із мурів фортець Кючук-Хасан-паша, Пияле-паша та Маджар-Алі-паша; гарматні ядра покотилися по землі. Перед очаківськими посадами залишились уламки возів, навалені купами трупи кяфірів, були серед них поранені і контужені.

З північного боку фортеці ті кяфіри, що прийшли першими, на відміну від тих, які прийшли пізніше, сиділи спокійно. Більшість же кяфірів, що прибули пізніше, не звертаючи уваги на вогонь гармат, вимушені були рухатись під [стіни] фортеці зі своїми возами, бо на цьому боці берег Дніпра піщаний і рову немає. І ось коли вони похапцем риючи землю під своїми возами, вже готувались лізти в окопи, в гущу їх з фортеці знову полетіли п'ять ядер завбільшки з кавун. А мусульманські поборники віри почали метати в кяфірів ручні бомби, труби [з пальним], змочені нафтою, смолою та окропом, [посипали] розжареним попелом та вапном, [словом], обрушили на них такий вогонь, що ті вимушені були зупинитись.

*) Тобто, вони не показувались із окопів кріпосних мурів.

Але, коли настав полудень, 700—800 кяфірів зібрались разом і тримаючи в руках сокири з загостреним з обох кінців лезом, стали вилазити один одному на спину і дертися на кріпосні [стіни] по будівельних риштуваннях та підмостках, які були свого часу поставлені для ремонту пошкоджених місць фортеці.

В цей самий час наш бьолукбаши Хюсейн з сімома сотнями добре озброєних молодців чатував на них [біля одного] з таких проломів. І як тільки я, нікчемний, закричав: «Гей, газії, ось кяфіри з риштувань вже перебралися на стіни. Ану, вдарте, поскидайте їх!», — тут, — о велич Аллаха! — бьолукбаши Хюсейн [та його люди], ніби леви, повискакували з засідки і почали рубати кяфірів шаблями. Але підступні вороги з сокирами в руках вступили в рукопашний бій. І хоча борці за віру вдарили разом з рушниць, кяфіри навіть не здригнулись і продовжували лізти з усіх боків. Врешті решт деякі з них потрапили під вогонь ручних бомб, інші ж, злякавшись цих ручних бомб, побігли назад.

В цей час муеззін, який знаходився недалеко від мене, метнув в кяфірів ще дві ручні бомби, і всі вороги від страху перед ними попадали на риштування. Від ваги їх тіл підмостки та риштування обвалилися. Дві-три тисячі кяфірів, всі до одного, полетіли вниз з височини, рівній височині мінарету. Вони опинилися під камінням та вапном і порозбивалися вщент.

І коли той, хто намагався стати головним гетьманом, загинув, всі кяфіри велетенським гуртом прийшли до трупів, які залишилися під цими [підмостками]. А мусульманські борці за віру, кидаючи в них бомби, багатьом перетворили землю на справжнє пекло. І в цей час нещасний муеззін фортеці, кинувши дві бомби, вирішив: «Дай, кину я ще одну», і тут же вона розірвалася у нього в руках, і він впав мучеником за віру...

Дякуючи богові, риштування, що залишилося, зламалося і мусульманські воїни з цього боку фортеці були тепер у безпеці. Проте, якщо з того боку, де кяфіри прийшли першими, не відбулось ніяких дій, то кяфіри, які прибули по суші, прийшли до них з наглими претензіями і буцімто сказали: «Ви ось уже п'ять днів б'єтесь с турками, але все ще не взяли фортеці. А ми будемо битися один день, — ваша ж справа сидіти і дивитись, — і захопимо фортецю. І тоді вже за порадою наших попів головного гетьмана поставимо ми, а покінчивши з турками, переб'ємо і вас». Ось чому кяфіри, які прийшли першими, трималися так, як було зазначено вище. Ми захопили кілька кя-

фірів язиками, от вони і розповіли нам все це. З такої нагоди всі газії, складаючи похвалу [богові], говорили: «Ну, тепер ми маємо тільки одного ворога». Вони звернулись до Аллаха: «О, Аллах, о, Аллах, хай прийде до нас підкріплення з Криму чи від Мелека!».

В цей час хранитель скарбу Юсуф кетхуда Алі Челебі сказав мені, нікчемному: «Давай, Евліє Челебі, піднімемось з тобою на мінарет, подивимось на кяфірів на тому боці, розвідаємо, які маневри вони затівають. Бо вони стомились за п'ять днів. Аллах всевидящий, вони вже не мають ні сил, ні міці. Але ті, прокляті, які прибули по суші, бадьорі та войовничі, як дикі кабани, і нічого їм не сталося, і вони зовсім не звертають уваги на те, що від багатьох тисяч ядер та двохсот бомб [багато з них] перебиті. Прокляті, вони ведуть бій впродовж повних дев'яти годин, лишають трупи [своїх товаришів] і продовжують битися. Я боюсь цих кяфірів». Тоді я, нікчемний, промовив: «Дев'ять днів тому Мелек Ахмед-паша бачив сон: орли, зібравши над фортецею Очаків сміття та гамуззя, почали вити собі гнізда. І тієї ж миті із фортеці вийшов вогонь, він обпалив хвости та крила тим орлам, вони впали і покотилися по землі. І ось тільки зараз збувається праведний сон Мелека-Ахмед-паші: ті чорноголові орли — то чорноголові кяфіри, які хочуть заволодіти фортецею, і звити [тут своє] гніздо. Вогонь, що з'явився над фортецею, — це вогонь бомб, які ми на них кидємо, і який палить всіх кяфірів, піджарює їм руки і ноги. Тепер, аби завершити справу, хай, якщо так буде до вподоби Аллахові, фортеця буде звільнена від кяфірів, [і хай] ця молитва буде звернена на досягнення цього!». І я прочитав [першу] сурю із Корану.

Проте і зліва, і справа на дах мінарету летіли кулі. Ми з сином хазінедара Алі Челебі, вийшовши на верхній захищений ярус мінарету, почали дивитися на північ, на кяфірів, що прийшли першими. Вони зтягували свої гармати, вантажили їх на човни, певно збираючись в дорогу. [Тоді] я спішно взяв в руки розсувну підзорну трубу і подивився в північний бік. Вороже військо тягнулося, наближаючись, ніби череда. Ми і оком не встигли моргнути, як підійшовши під саму фортецю, біля 10 тисяч кяфірів з двома-трьома тисячами підвод, з гарматами, з запасами озброєння та продовольства, розташувались і обгородились в посадах поблизу фортеці Кючук-Хасан-паша. І тут вони з бойовим закликком почали рухати свої вози до окопів, розташованих під фортецею.

В цей час по них з усіх п'яти фортець так вдарили гармати, що роздався оглушливий гуркіт. Вони ж у відповідь на це з такою силою пальнули по фортецях із своїх заново підтягнутих восьмидесяти гармат шахі, що від гарматного грому стогін та гул пішов по всій землі.

Проте, коли ми разом з Алі Челебі вже зібралися злзати з мінарету, ми побачили, що, піднімаючи куряву аж до неба, наближається, вируючи, якийсь вихореподібний дим. «Ов-ва, Алі Челебі, та це ж на аккерманському шляху курява від велетенського війська; значить, це мусульманське військо!», — сказав я. І за мить вже зовсім близько від нас, на відстані милі я побачив, що це аккерманське військо з воїнами нашого паші. Разом з воїнами Візе, Чермена, Бендер та Кірк-кілісе ідуть також волоські та молдавські воїни, ті, що в першій битві кинули в рові свої шатри та намети і втекли.

І тоді я, нікчемний, закричав з мінарету голосом, яким закликають на молитви: «Гей, мусульмани, хай приємною буде для вас ця звістка. Підходять воїни Мелека-Ахмед-паші разом з подібним морю аккерманським військом!», — і спустився з мінарету додолу. Напружуючи горло від крику, я всім повідомляв радісну звістку...

Де кілька чоловік також піднялися на мінарет і побачили, як чорна гора, закутана темною курявою, людська ріка, летить подібно птиці. І годину після полудня вона вже буде біля фортеці.

Тоді всі, що знаходилися в облозі; багач і бідняк, старий чоловік і юнак, всі склали похвалу і славу [Аллахові]. Я ж, нікчемний, знову піднявся на мінарет і побачив: зовсім близько від фортеці всі татари і воїни наші походили із коней || поправили їм попруги, кинули тих, що мали збиті [копита], і всі разом, вишикувавшись рядами, знову скочили на коней і, ніби птиці, поскакали на ворогів. Тоді я, нікчемний, знову голосно заволав з мінарету: «Ось вони вже скачуть, а ви приготуйтеся відкрити ворота, вийти за них і розпочати бій, та й гармати таки готуйте». Я, нікчемний, обернувши себе від страху перед кулями буркою в чотири рази, побачив тоді з мінарету таке величне видовище, якого мені, мабуть, не доводилося бачити ні в битвах біля Азова, ні в битвах біля Шибеника, ні в битвах біля Ханії та Варни. Ось що я побачив: в мить одну татарське військо прискакало до тильного боку фортеці, а в цей час кяфіри за допомогою різних хитрощів та диявольських викрутасів ще продовжували бій [облоги]. В ту ж хвилину на фортеці було вивішено сім-вісім сотен пом'ятих знамен, і, коли в

п'яти-шести місцях заграли різноманітні оркестри, з тилу фортеці, — о, велич Аллаху! — разом пролунало: «Аллах!, Аллах!», — клич воїнів Аккерману і паші. Тут, в цитаделі, почувся протяжний заклик, звернений до бога. В фортеці ж воїни ісламу врзалися в ворога, ніби голодні вовки в отару овець. Як тільки вони під час першого ж натиску оточили фортецю і почали шаблями рубати ворогів, відразу ж алайбеї Нікополю і Силістри з-під фортеці Хасан-паша сіли на коней. Тут кріпосна брама була відчиненою, і смільчаки, що знаходилися всередині, кинулись в бій. А я, нікчемний, на мінареті голосно читав переможну сурю Корану.

НАША ПОЇЗДКА ІЗ ФОРТЕЦІ ОЧАКІВ ДО АККЕРМАНУ

Господь премудрий! Коли ми, взявши листи, вже було мали намір від'їхати, [виявилось], що в цей час, коли тікали ті козаки, які врятувались від меча, до фортеці Очаків прибуло 10 тисяч невірних, [добре] озброєних і в чудовому стані. [Утікачі], зустрівши їх, сказали: «Гей, куди ви йдете? Адже турки під Очаковим всіх наших перебили і тільки нам ледве вдалося врятувати свої душі! Ану, повертайте назад!».

Та козак Андрій примусив силою повернути тих, що втікали. Коли ж вони, [підкорившись] його мужньому заклику, знову повернулись до Очакова, то, за мудрим передбаченням всевишнього, Аккерманські татари, [воїни], Силістри, Нікополю, а також Очакова, коротше кажучи, всі газії, які перед тим дали спокій всім, хто втівав, угледівши на рівнині вишукані ряди невірних, гаркнули: «Аллах!, Аллах!» і пустили своїх коней в саму гущу.

І такою була мудрість [бога], що невірні, які уже скуштували меча, побачивши його знову, ще [більше] змішали свої ряди і, говорячи: «підпрузі — сила, батогу — щастя!» кинулись тікати, порушивши наказ козака Андрія. Тоді всі газії, не звертаючи уваги на обоз, що знаходився в долині, кинулись в атаку і почали нищити [противника]. І в мить одну взяли вони сім тисяч полонених, три тисячі рабів, вісімсот возів з десятьма великими гарматами та іншим майном та припасами. І того ж дня всі газії радісні повернулись до Очакова із здобиччю.

І сказали тоді сановні мужі: «Повідомимо цю радісну звістку паші через Евлію Челебі. Бо наш пан, паша, чекає звісток і сумує, думаючи: «Ох, що там відбувається?».

В мить одну вони написали цю радісну звістку, вручили мені, нікчемному, і, давши п'ятдесят вершників, відправили мене в дорогу.

|| В мить одну переправилися ми на заздалегідь підготовлених човнах через води ріки Березань. Блискавично рухаючись [далі], ми, ніби блискавка, досягли місцевості Бурі-мунон, нагдували [коней] і тієї ж ночі перед світанком добралися до От-ярику. [Тут] зробили декілька залпів із рушниць, загнуждали і осіддали коней, що вже були там, запалили вогнища і зробили ще декілька залпів.

Зараз же прибули три бригаанти. Ми завантажились, хуленько переправилися, і після ранішнього намазу я вже говорив Мелек-Ахмеду-паші, цілуючи його руку: «Добра звістка, султано мій! Після великої семиденної битви послані вами сорок вісім тисяч воїнів підійшли вчасно, ніби Хизр. Всіх невірних і тих, які прибули раніше, і тих, що потім прийшли, і тих, що вчора підійшли на допомогу — порубали. А полонених рабів та трофейного добра захоплено стільки, що мабуть відомо тільки всевишньому Аллаху. Ось в цих листах написане все основне. Якщо бог дасть, скоро прийде і детальний опис всього майна та рабів».

Я подав ці листи в його шляхетні руки. Паша відразу ж опустився на килим для молитви і, склавши подяку [богові], сказав: «Мій Евліє, схили і ти коліна». Я, нікчемний, відповів: «Людина, яка прибула з дороги і яка пройшла через очаківську битву, [спочатку] повинна зробити омовіння, а [потім] вже спуститись на коліна».

Паша посміхнувся і сказав: «Зараз я дам тобі омовіння!» — і подав мені, нікчемному, два гаманці курушів, верхового скакуна, слугу-черкеса і шубу із соболиних спинок і своїми руками прикріпив мені на голову челек. Опісля промовив: «Мій Евлію, пам'ятаєш, в ту ніч я говорив тобі: «Чорні птиці хочуть спуститись на Очаків. І ось, злякавшись цього, я відправив Юсуфа з вояками 5—6 санджаків до фортеці Очаків. Слава богу, що перед тим, як прийшла та чорнота, фортеця звільнена з рук ворога».

Цілих три години я, ревний слуга паші, розповідав йому про події. Паша від задоволення мало не танцював. Він так розвеселився, що подарував халати бейові Очакова, беям семи полків, агам Очакова, кетхуді Юсуфові, нашим бьолюкбашам, які були начальниками двадцяти загонів, а також сердарові Аккерманського війська. Всього 76 гаптованих золотом халатів та 100

срібних челенків. А воїнам Очакова подарував два гаманці і сказав: «Хай ваша совість буде чистою». || Там був і наш головний військовий музикант. Йому також він подарував гаманець з грошима.

Вручивши халати та челенки разом з реєстровим описом, паша сказав мені: «Будь моїм **векелієм** і відвези ці халати моїм агам. Надінь на них, згідно реєстру, прикрепи до їх чалмів челенки та передай всім газіям від мене вітання».

Потім він помолився за мене, нікчемного, і за трьохсот воїнів Аккерману і паші, а ми того ж дня [виїхали] із Аккерману, переправившись через Дністер і, нарешті, вночі знову прибули до фортеці Очаків.

Побачився я з сановними мужами держави. Зібрали падишахський диван. Після [гри] музикантів я встав і, зваливши всі халати до купи біля кетхуда, сказав: «Пане бею і ви, шляхетні люди країни. Володар благополуччя [паша] призначив мене, нікчемного, своїм **векелієм** і послав всіх вам вітання».

Тут всі борці за віру вигукнули в один голос: «Ва алейкум ассалям! Хай буде живим і здоровим наш пан кетхуда і всі наші беї!» і всі закінчили молитву.

Я ж, нікчемний, продовжував: «Наш пан паша звелів, аби всі благословенні газії знали про прихильність [до них] падишаха і хотів би аби нею була міцна справжня віра!». Говорячи так, я надів спочатку на Юсуфа кетхуду шубу із рудого соболя, потім на бея фортеці Очаків гаптований золотом халат, дав по халатові кожному із беїв Нікополя, Силістри, Візе, Чермену, Кирк-кілісе, Відину, Бендер, Потім роздав халати комендантам п'яти фортець та агам сорока **оджаків**, агам Аккерману і [іншим] видним діячам. Всього я роздав сімдесят халатів. Потім надів [халати] на бьолукбаши паші. Всі присутні сотворили благочинні молитви.

Після цього в присутності всього дивану я вручив два гаманці воїнам Очакова і один гаманець везіру головному військовому музикантові. Після цього я своїми руками закріпив челенки на чалми Юсуфа кетхуди і майже тридцятьом емірам.

Тим же, які на початку бою побігли, тобто беям Чермену, Кирк-кілісе, Відину, я челенків не дав, а сказав: «Ви челенків не варті тому, що на самому початку, ще не бачачи ран, ані самої битви, жодного разу не вступивши в бій [з ворогом], побігли. Потрібно було б вас назавжди усунути від посади і [накласти] суворе покарання, аби це було наукою для тих, хто буде потім обіймати вашу посаду!». Говорячи так, я горів спра-

вжнім гнівом і [продовжував]: «Побачите, як розправиться з вами пан наш Мелек-Ахмед-паша!». Коли я так промовив, всі мужі дивану вигукнули: «Воистину, достойні слова!».

Я, нікчемний, відправився [потім] до себе в конак і здибався там з Юсуфом кетхудою. Він же сказав тим беям: «Ей ви, люди! Як ви воювали того дня! Що такого ви побачили, що почали тікати? І куди тікати? А тепер прийшли надіти шахський халат і прикріпити челенок? Соромтесь, подивіться краще, чи гідні [такої честі] ваші голови?».

Піднялися тоді ті беї, які тікали, і запропонували паші дати 50 гаманців, кетхуді — 10, а мені, нікчемному — 2. Коли ж опісля кетхуда розповів мені про це, я сказав: «Не дозволяй їм цього, відразу ж вивільни їх від посади і ніж брати гроші від них, ліпше візьми їх від тих, які потім будуть призначені на ці місця!».

А коли я пізніше знову потрапив до Аккерману, то всі посоромлені на цьому шахському дивані були навічно розжалувані, а від тих, хто був призначений на їх місця, було взято по 70 гаманців грошей.

Всі ж купці і володарі **зеаметів**, які чесно служили, відправились до себе на батьківщину.

Після цієї перемоги ми впродовж декількох днів відновили в Очакові зруйновані місця і визначили, що має бути відбудоване в найближчий час. Вичистивши рів навколо фортеці і ринви водяної вежі, ми одного разу вночі, аби ворог якимсь чином не знайшов водяної шляхи, [таємно] від всіх поставили нові ринви. Всю фортецю ми зробили білою і сяючою. Всі відібрані у ворога 70 гармат, зброю, боєприпаси та матеріали, розташували на їх попередніх місцях. Гармати ж ми вирівняли, вишикували як [голки] їжака. Таким чином, фортеця Очаків знову була озброєна. Деякі із захоплених у русів великих і малих 160 чайок, човнів та баркасів були розібрані і [їх дошками] накрили поверх куполів клуні з пшеницею. Інші ж були залишені в гавані Очакова.

Із арсеналу були витягнуті всі кайдани, які там були, їх набили на шиї полонених, яких крім того, скували ланцюгами за пояс один до одного. Тіла мертвих, які лежали на очаківським полі, і тих, що потонули в річці, були залишені, а голови їх відрубано. Ті 1200 невірних, які були поранені так, що [в подальшому] не могли бути використані в роботі, були залишені там, де їх знайшли. Деякі з них були [тут же] знищені.

В 170 відбитих чайках і баркасах було відправлено до державної скарбниці все майно, посуд та припаси, захоплені в око-

п'ях та кинуті на полі битви. На 1200 возів, запряжених кіньми, посадили 6900 козаків які були платою за кров мусульманських борців за віру і ще 11060 полонених. У всіх руки були зв'язані. Сюди ж навантажили їх броню та лати, які теж відправили до скарбниці. Були заковані в ланцюги і також посаджені на вози 70 гетьманів і воєначальників, а також син краківського короля Холандія (?).*) Разом з 360 знаменами, прикрашеними хрестами, навалили на вози барабани, дзвони та органи. 250 полонених, які були здобуті ціною крові деяких газіїв-мусульман, за височайшим повелінням були продані по 50 курушів [за голову].

На вози було складено і ув'язано 6060 голів нещасних. На лафетах були уже приготовлені 26 чудових гармат, кожна з них була так вичищена, що сяяла як золото. Із 6900 полонених, які були в руках газіїв, після відрахування п'ятої долі, до скарбниці і законної десятої долі для султана, 680 чоловік було закуто в ланцюги і посаджено на вози.

На всіх возах красувалося 6070 рушниць русів, а оскільки кожен віз був запряжений парою коней, то, значить, всього було коней 2400. Разом з 3000 коней, захоплених мусульманськими борцями за віру, виходило всього 5400 коней. Оскільки всі вони були відбиті у противника, вони належали до державної скарбниці і були передані воїнам Аккермана і Очакова. Крім того, багато майна і оснащення, кинутого на полі [бою], також було залишено у фортеці Очаків.

Юсуф кетхуда вручив мені, нікчемному, та головному б'юлюкбаші Хюсейн-азі цих полонених, майно та гармати разом з реєстровим описом. Дав нам в вигляді охорони 2000 молодців із **секбані** паші та 4400 воїнів з Аккерману, доручивши їм стерегти все це майно. Агам та рядовим він наказав: «Дивіться ж, не ловіть гав, бережіть полонених і все це майно, аби вони не потрапили до рук козаків. Знайте ж, на березі ріки Березень, в долині Дал-бура, вони вийдуть вам назустріч і розв'яжуть бій. Дивіться ж, не осоромтесь!».

Коли він в такий спосіб нас застерігав і лякав, я, нікчемний, вигукнув: «Йй-богу, розумно висказали, ефенді!». Юсуф кетхуда сказав тоді: «Хай всі воїни Очакова хутко сядуть на коней і разом з вами доїдуть до Ходжабаю, а потім повернуться назад».

Та його аги заперечили: «О, султано, як же ми потім повернемося самі? І чи можемо ми залишити порожньою фортецю

Очаків? Хіба ти не бачиш? Ворог біля наших воріт. Як тільки він дізнається, що всі пішли звідси, невірні помстяться, вони обов'язково прийдуть сюди і будуть вбивати жителів. Йй-богу, як же нам вести цих полонених. Ми просто в розгубленості».

Юсуф кетхуда відповів: «Але ж Аллах милостивий! Чи ви [хочете], щоб стільки майна не потрапило до нашого падишаха? Хай, хутенько озброюйтеся. А якщо ви не зробите цього, то хай забере вас шайтан!».

Після цих слів вони без бажання почали озброюватися. Раптом на протилежному березі Дніпра звилась чорна курява і, затягла весь горизонт. За мить навпроти фортеці Килбурн показався авангард війська, яке прибуло. Виявляється сам татарський хан, його високість Мухаммед-Гірей з 87000 воїнів примчався на допомогу з Криму, пробувши в дорозі два дні і дні ночі. В одну мить він сів на судно і переправився до фортеці Очаків.

Юсуф кетхуда, я, нікчемний, і всі знатні люди вийшли на зустріч хану і, павши ниць, поцілували йому руку. Хан же промовив: «Ну, люди, ваша священна війна була такою могутньою, подібної якій ще не було!». Розпитавши про врятування фортеці, хан оглянув полонених, які знаходились на возах, озброєння, оснащення та інше майно і сказав: «Все це відвезіть моєму панові паші. Тільки ліпше було б перевезти все це на кораблях, тому що ворог для того, щоб відбити полонених, обов'язково в цих місцях зробить на вас напад».

Тоді очаківці, підхопивши його слова, сказали: «О падишаху, вірно, ми теж саме говорили, тільки що! Накажи нам іти з цими полоненими!». Хан сказав: «Це розумно. Всі ви сідайте на коней, бо я прибув [вчасно] і посиджу в Очакові». Очаківці почали готуватися. Я ж, нікчемний, сказав: «О, мій хане, але ж я прибув сюди з радісною звісткою, а тепер їду знову, несучи радісну звістку моєму панові паші».

Тоді хан за одну мить написав паші листа, і, знявши з грудей коштовний годинник, сказав: «Мій Евліе, не їдь з порожніми [руками], передай паші цю коштовну річ, яку я тобі довіряю». А мені, нікчемному, дав сто алтунів на мої видатки. Поцілувавши його руку, я тоді ж з воїнами Очакова, з **сескабанами** паші та **сариджа** знову відправились з Очакова до Аккермана.

Рухаючись в повному озброєнні на південь, ми за три години прибули до переправи на річці Березань. Тут, розташувавши в окопах стрільків, що були в повній бойовій готовності, та розставивши всюди, на рівнині на відстані однієї години їзди, сторожу із воїнів Кара-кермана, ми поспіхом на двадцяти суднах,

*) Так в оригіналі.

ботах та плотах переправили полонених і вози, а також солдат Очакова. Потім переправили солдат Аккерману та їх коней. В такий спосіб ми опинилися на протилежному березі. Декілька тисяч аккерманських солдат, не звертаючи увагу на прохолодну погоду, ввійшли в воду і, добре знаючи річку Березань, в мить одну, ніби блискавка, перебрались на той бік без суден. Потім перебралися аккерманці, послані за воїнами паші та караулом.

Хутко рухаючись берегом Чорного моря, ми минули Яхшили, а також Делі-гьолу і Авуч Аджили. На рівнині Аджили нагодували коней, а людей на цей час розташували в окопі, поставивши з усіх чотирьох сторін невеличкий караул. Як тільки коні наїлися, ми відразу ж знялися з місця і знову рушили на південь берегом Чорного моря. За п'ятнадцять годин дійшли до фортеці Ходжабай і тут зробили зупинку. В цій зруйнованій фортеці сховали полонених з возами, а довкола знову поставили надійний караул. Повісили казани, поїли, дали коням корму і після вечірнього намазу знову вирушили на південь. Через вісім годин добралися до Даллика і-Бури-муона, і, нарешті, хвала богів, прибули на стоянку От-ярик. Знову дали залп із рушниць. Розклали вогнища із трави і тут побачили, що прийшли три човни.

Спочатку переправився я, нікчемний, і, поцілувавши руку його світлості паші, вигукнув: «Радісна звістка, мій султано! Прибуло 1200 кінних возів і багато полонених, багато майна, багато голів [вбитих], гармат та рушниць. Всі очаківці та їх беї цілують ваші благословенні руки. Ось листи, які послав зі мною, вашим рабом, Юсуф кетхуда, а також лист і годинник, послані вам в подарунок татарським ханом Мухаммед-Гіреєм, який прибув на допомогу вчора з 80 000 воїнів!».

Відавши листи, я додав: «Помилуй, султано мій, цілих дві ночі, не залишаючи нас в покої, ворог слідкував нас, але не ризикнув напасти, оскільки ми були [передбачливими] і з нами було багато солдат. Помилуй же, мій султано, впусти одразу ж і як можна хутчіше до Аккерману мусульманське військо і те багатство падишаха, яке зараз перед тобою».

Вмить всі чайки, які знаходились в Аккерманській гавані, і човни **карамюрсель**, і судна, і каїки Кілії, Ізмаїлу і От-ярику пішли нам назустріч. Перевезли всі клунки, майно та полонених, а потім воїнів з кіньми. А в цей час паша говорив мені: «Мій Евліе, дивуюсь я тобі. Як ти умудрився привезти під Аккерман стільки возів, рабів, всіх полонених? Іди і хай зробить

Аллах і надалі твою дорогу легкою!». Говорячи так, він склав благочинну молитву.

Я ж, нікчемний, сказав: «Султано мій, коли ми пройдемо врочиство ходою, хай з фортеці дадуть гарматний залп, аби порадувався люд Аккерману». Паша відповів: «Хай буде так!», — і, звернувшись до коменданта, віддав йому наказ і відправив його. Ми ж від Аккерману йшли в напрямку От-ярика. Коли все майно було переправлене на той бік, порадившись з бьолукбаши Хюсейном, ми влаштували врочищий хід.

[ПРО ПОЇЗDKУ ДО КІЛІЇ]

Стоянки, які ми проїхали, слідуючи від Аккерману на відновлення фортеці Кілія

Ми прибули до поселення, що звалось Кьопрюбаши і було розташоване в напрямку кибли від Аккерману. Це татарське поселення з однією мечеттю, що складалося із 200 будинків. || Воно було вакхом Коджи Кенан-паші і відносилось до Татарбунар. Потім ми прибули до фортеці Татарбунари. Це місце нами було вже описане вище. Звідси спрямувавши на схід, ми прибули до фортеці Кілія.

ОПИС МОГУТНЬОЇ ФОРТЕЦІ КІЛІЯ

Засновник її — особа на ім'я Килибов (?) із кяфірів Молдавії.*) Цей Килибов спочатку був бідняком, але, займаючись тим, що ловив на Дунаї білугу та осетрів, став власником мільйонного достатку. Опісля він був навіть королем. І оскільки район Кілії був початком його збагачення, а фортеця була споруджена за часів його царювання, то й назвали цю фортецю Килибова. В подальшому в просторіччі вона стала відома як фортеця Кілія.

Багато разів вона переходила із рук в руки багатьох королів. І, нарешті, в 889 (1484) році вона була взята без бою самим Баязидом Вели у кяфірів-молдаван.**)

Письмове свідчення про її завоювання, також як і свідчення про завоювання Аккерману, маємо у виразі «Ми перемогли». Її володар на терені Силістри є володарем відкупу в 70 юків акче. Йому належать всі збори, штрафи.

*) Так в оригіналі.

**) Завоювання молдавської фортеці проходило не так легко, як про це показано у Евлії Челебі. Фортецю Кілію турнам прийшлося брати чотири рази: в 1462, 1475, 1484 та 1584 роках.

Це обширне володіння, господарем якого є **емін**. Перед цією фортецею на р. Дунай **емін-ага** спорудив велетенський рибник.

Скільки тисяч різноманітної риби тут ловлять! Це — велетенське прибуткове володіння, продукцію якого солять і відправляють [в рахунок] платні воїнам фортеці Очакова, Аккерману, Яника, Ізмаїлу, Браїли, Ісакчі, Тулчі. Якщо щастя не посміхалося і риба не йшла по Дунаю, тоді рядові вищезгаданих фортець хапали емін-агу і збирали свою платню з багатих і бідних (?). Якщо ж щастя саме пливло в руки і риба йшла в великій кількості, тоді всім рядовим цих фортець платня видавалась регулярно, а від них отримували письмові довідки, які в потрібний момент пред'являлись **дефтардар-паші**, і ними звітували.

Рибник. Вверх по Дунаю від фортеці Кілії на обох берегах навалено, ніби гори, колоди для щоглів довжиною в 70—80 аршин кожна. Їх доставляють сюди на двохстах суднах. На цих суднах працюють близько 2000 волохів та молдаван. Ці колоди вбивають в дно Дунаю від одного берега до протилежного, а в проміжки вбивають ще й жердини. Через них проходять води Дунаю. || Посередині залишають прохід завширшки в 20 жердин, аби не перешкоджати рухові суден по Дунаю. Ці вбиті палі обвивають довгими лозами дикого винограду і довгими жердинами з розсохою на кінці, спускають ці обплетені лози на саме дно Дунаю. І коли ці лози починають виступати на поверхню Дунаю, частина ріки виявляється загородженою подібно загону. Із неї не може вийти риба завбільшки навіть в п'ядь. Потім з внутрішнього боку цієї засідки, на самій середині Дунаю, забивають декілька сотень палів і на них влаштовують тимчасову споруду з кофейнею та кількома кімнатами і на рівні води [в підлозі] роблять віконечка. **Емін-ага** і 300 його помічників та рибалок, заглядаючи через віконця, в засідку, ведуть спостереження. За цими забитими палями і ґратами із лози на глибині, що дорівнює половині зросту людини, розставлені сплетені із лози кліті завбільшки в п'ять паласів.

Коли весною риба прагне вийти на обширні і привольні морські простори Азовського моря та Дністровського лиману, то вона, підхоплена течією води, із швидкістю блискавки проходить через цей вузький проміжок. В такий спосіб риба потрапляє в засідки і рибалки мотузками витягують кліті. Тоді й починають бити 10—15-аршинових білуг та 5—8-аршинових осетрів, і поверхня Дунаю зафарбовується кров'ю. Пійману ри-

бу солять і солону рибу продають на золото тисячам купців. Останні ж відправляють солону рибу возами до країн невірних.

З деяких осетрів беруть по 5—6 кантарів чорної ікри. Вдень і вночі чергують рибалки біля отвору цієї засідки і виловлюють все, що туди потрапляє. Тому що риба, потрапивши до вузького проходу, назад повернути вже не може. Це велика майстерність! Бо якщо по Дунаю проходить судно, тоді мотузки вищезгаданої засідки опускають. Тоді, коли судна поспішно проходять, нещасна риба, виявивши в цьому місці отвір, кидається і виходить через нього на чорноморські простори і там мече ікру. Але якщо риба з Чорного моря йде в Дунай, то ввійти вона не може, позаяк, хоча з того боку і немає засідки, але прохід перекритий. А коли несподівано починається сувора зима, то більше семи місяців риби не буває. З приходом зими рибник і його тимчасові споруди знімають, а весь будівельний матеріал звалюють купою на обидва береги Дунаю.

На утримання рибника емін-ага витрачає 100 гаманців, але прибуток отримує || в 500 єгипетських гаманців, він виплачує платню воїнам фортеці і після повного розрахунку з ними еміну залишається прибуток іноді в 150—200 гаманців, а іноді цей відкуп приводить емін-агу в затрати.

В фортеці Кілії є управитель з утриманням в 300 акче, та кадій, з утриманням в 150 акче. Земля її — благословенна та процвітаюча. Більша частина її — татарські села. З цих сіл кадій щороку отримує 7 гаманців за проведення правосуддя. Там також є муфтії, комендант фортеці, 21 посада військових начальників фортеці, 700 добірних рядових, воєначальник яничарів, кетхуда сепакіїв, міський **субаши**, **мухтесиб**, восначальник **джебеджи**.

Форма фортеці Кілія. Ця фортеця, що розташована в гирлі Дунаю там, де він впадає в Чорне море, має форму кола, як Ізмаїл та Аккерман. Вона являє собою ні з чим незрівняну потужну твердиню з трьома рядами мурів. З одного боку зовнішнє укріплення зовсім відсутнє. Ця чудова фортеця знаходиться на низькому рівному місці, з великою кількістю гарних луків, виноградників та садів. Південна сторона фортеці, яка проходить берегом Дунаю, має повних 1000 кроків. Та сторона, яка виходить на сушу, має 2000 кроків. Значить, її довжина по колу складає 3000 кроків. Сторона, яка виходить на сушу, являє собою три ряди стін, але рову немає. Укріплень всього 170. Із веж, що побудовані на фундаменті, є такі: вздовж Дунаю — вежа візира султана Баєзида Гедика Ахмед-паші, Красна вежа,

Комендантська вежа, Тюремна вежа, Плоска вежа та Вежа Маяка. На ній і зараз щонаочі запалюють маяк. Суднам, що прибувають вночі, він подає знак і [служить] великим благом.

На самому березі Дунаю знаходиться вежа Мелека Ахмед-паші. Ця наново відбудована вежа така велика, що тут розташовано 20 гармат та боеприпаси, які були зібрані у ворогів Очакова. Гармати повернуті у бік Чорного моря та Дунаю. Всі ці вежі мають чудові куполи у вигляді шпилястих, вкритих тесом, шатрів. І наш пан Мелек Ахмед-паша всіх їх привів до порядку і вкрив дранкою. 400 аршинів муру з боку Дунаю зруйновано. Біля Великої фортеці з боку суші проходить широкий рів в зріст людини. || Коли Дунай розливається, його води заливають цей рів і тут ловлять рибу.

Опис зовнішньої Великої фортеці. Зовнішня фортеця має всього четверо воріт. Одні з них — західні, двохранні, залізні, відкриваються в обширний посад. З обох боків їх [стоять] міцні вежі для стрільби з рушниць та дві великі гармати. Троє воріт потайні і виходять в різних місцях на берег Дунаю. Їх називають водяні ворота. Від цих воріт всередині [фортеці] проходять рови, зверху накриті дошками. Той, хто їх бачить, може подумати, що це дороги. Та по низу їх можуть пересуватися верхові, мули, коні.

Зсередини вся фортеця поділена вулицями на 150 ділянок, розташованих в шаховому порядку. На всіх вулицях — настил з товстих колод, а під вулицями прориті на всю їх довжину, в зріст людини, широкі круті рви, зверху вкриті містками. Під час облоги кожний [мешканець] затуляє до себе в дім ці містки, дороги зникають, вулиці стають врівні з водами Дунаю, рови розкриваються і ворог не наслідкується ввійти до міста, [оскільки] рови тут дуже багністі і небезпечні. Із наріжних будинків, із усіх інших будинків дивляться повернуті в бік вулиць ровів амбразури з гарматами і рушницями. На початку кожної з вулиць стоять укріплені будинки, влаштовані в такий спосіб, що, якщо ворог все ж ввійде в місто, то з цих будинків на нього поллється караючий дощ з ядер, свинцю та каміння.

В фортеці знаходиться 700 похмурих на вигляд будинків без дворів, садів та виноградників. Всі вони вкриті дранкою. Верхні поверхи дерев'яні, добре обладнані. Є в фортеці соборна мечеть султана Баєзида Вели, сім [малих] мечетей. Шаріатський суд також знаходиться там. Із чотирьох брам фортеці біля Цехової брами, біля Тюремної вежі та біля воріт, які ведуть до посаду, завжди людно, оскільки вони [знаходяться] з боку

суші. Що ж стосується воріт, розташованих на березі Дунаю, то це маленькі водяні ворота.

Цитадель. На схід від Великої фортеці, там, де Дунай повертає в своїм руслі, поруч із зовнішньою фортецею знаходиться квадратна, невелика, майстерно збудована фортеця. Вона має довжину по колу 500 кроків. Маленька залізна брама відчиняється безпосередньо до Великої фортеці. В двох ровах, які оточують фортецю, повно риби, що [там] плаває. Тут, в цитаделі, знаходяться тільки будинки кетхуди, коменданта, імама, а також амбар для пшениці, арсенали та декілька будинків воїнів-рядових. Інших [будівель] немає. В цитаделі існує добрий звичай, який існує з часів Баєзида Вели: кожної п'ятниці тут читають першу суру Корану і кожної ж п'ятниці вранці на бастіонах та мурах розвішують вимпели, знамена та стяги. Мусульмани співають релігійні гімни і пострілом з великої гармати оголошують народу про день п'ятниці.*)

Посад фортеці Кілія. На захід від Великої фортеці, на рівнині, розташований великий посад в формі п'ятикутника. В одинадцяти кварталах посаду знаходиться 2000 критих дранкою двоповерхових та одноповерхових будинків з критими дворами. Всього 17 міхрабів та одна велика соборна мечеть знаходиться біля базару, яка має велику кількість прихожан. Споруда ця проста і витончена, чудово оздоблена.

Коли Мелек Ахмед-паша відвідав цю мечеть, аби здійснити п'ятничний намаз, то всі воїни, возносячи доброзичливі молитви за падишаха і вигукуючи заклики в славу Аллаха та Мухаммеда, дали залп із гармат та рушниць. Земля Кілії затремтіла від нього як під час землетрусу.

Багато початкових шкіл. В торгових рядах на березі річки знаходиться лазня, вкрита свинцем. По всій околиці не знайдеться іншої такої світлої і чудової споруди. Є 500 крамниць, в яких знаходяться представники всіляких цехів. Є також караван-сарай для купців.

Раби та полонені тут дуже дешеві: за 20—30 курушів дають чудового раба. [Знатні] жителі [міста] — купці та работорговці. **Реаяя** — це молдавани, валахи, а іноді і руси...

Виноградники та сади в великій кількості. З найбільш відомих продуктів, що отримали всюди похвалу — кілійська бастурма з яловичини та баранини. Зустрічається дуже смачне і доброї відгодовілі пісне м'ясо. Також [добрими] є мед, масло, пшениця, багато риби.

*) У мусульманів святковим днем і днем відпочинку вважається п'ятниця.

Південна частина міста розташована на Зміїному острові. Інша ж його частина з трьома стоянками відноситься до Тулчі, а ще інша третина — до міста Ізмаїлу. Це великий острів з родючою землею. || Тут щороку ріжуть 40—50 тисяч корів і биків, і, зробивши з них бастурму, відправляють її в інші країни.

Мешканці Кілії, як правило, без гостей не обідають. Посад дуже багатий, але навколо нього немає фортечних стін.

[В цей час] Мір Мехмед-ага, один із капуджибаші височайшого двору, привіз височайший наказ, реєстр призначень та шахський халат, який було подаровано благочинним падишахом [Мелек-паші], тоді, коли я, нікчемний, знаходився ще на Порозі Щастя. Мелек-паша з радості подарував Мехмедові-азі 20 гаманців, 20 чудових коней та 20 рабів, а наступного дня відправив його до столиці. Сам же наказав ремонтувати та відновлювати фортецю Кілію, зобов'язавши зробити її такою, щоб вона сяяла, як перлина. А мене, нікчемного, відправив до семи повітів за припасами та спорядженням.

ПРО ЗЕМЛЮ, ДЕ ПАНУЄ ІСЛАМ В ЛІВА І БЛАГОУСТРОЄНУ ФОРТЕЦЮ БЕНДЕРИ

Ми вступили в село Паша. Це добре упорядковане османське село з трьомастами будинками, двома церквами. Воно належить бендерському бею і підпорядковане воєводі. Все населення його складається із кяфірів-молдаван, які проявляють покірність та послух. Воно знаходиться недалеко від р. Дністер. Звідси ми проїхали ще + годин на схід плодородними полями.

СТОЯНКА БІЛЯ ПЕРЕПРАВИ МІЯК

Татари називають це місце Міяк-гечит. Це — небезпечна переправа на березі Дністра, тому що ріка тут подібна морю.

Хан переправився в цьому місці на протилежний берег Дністра на судні в невеликому шатрі. Потім і все татарське військo кинулось в води Дністра. || І я, недостойний, ввірив себе Аллаху і з двома конями благополучно переправився на другий берег.

Слава господу дане мною слово честі [не було порушено]: велика кількість моїх книг, листи та подарунки, які були послані валаськими та молдавськими беями хану, зовсім не на-

мокли. І я стримував велетенське задоволення від того, що зміг відразу ж вручити ханові ці документи на листи. І коли мене запитали про благополуччя валаських та молдавських беїв, я розповів їм про їх здоров'я та всю правду про них.

О, величчя бога! Кілька сотен коней ввійшли в Дністер, вони заповнили його як море, і, здавалося, що Дністер перестав текти. І легка кавалерія татар вмить перебралася на той берег по малій воді, оскільки навіть така велика ріка, як Дністер, ледве доходила [тут] до черева коня.

Але нещасні вівці, воли та інші тварини, і сили роду людського переправлялися з такими криками та зойками, з таким шумом та гамом, що можна було подумати, що прийшов день страшного суду.

Ті, хто переправився на інший бік, спокійно висушили свої шатри і згорнуті кибитки і почали сушити свій скарб. [А невдовзі ми вже говорили про те], що нами було захоплено багато чоловіків та жінок з ногайців. А скільки потопилося коней, баранів та волів і скільки синів роду людського.

І [якраз саме тут] знаходиться місце поклоніння під назвою Міяк-баба-султан. В перекладі татарською це значить «Масляна Баба».

[Говорять], що одного разу населення [тутешніх] земель попросило одного святого [вчинити] чудо. Але він сказав: «У мене нічого немає, і я схожий на пусту торбу. Бо для святих сотворити чудо є такою ж складною справою, як жінці показати щось заповітне або як кому-небудь перенестись до загробного світу. Ідіть, божі ягнята, — попросив він, — немає у мене ніякого чуда».

В кінці кінців, так і не спромігшись позбавитись від них, він повернувся до Дністра і проговорив: «О, велика ріка! По велінню всевишнього Аллаха хай тече тут чисте і жовте масло і сало». І тієї ж миті з волі Аллаха по Дністру почало текти жовте масло. Три дні і три ночі текло масло і поверхня Чорного моря покрилась маслом, і воно дійшло вже до Середземного моря. Населення Бендер, яке вийшло на берег моря, зібрало собі стільки масла, що не можна було й описати, ні розповісти. А коли всі дізналися про це, то святий вже був мертвим. Його поховали на цьому ж самому місці.

Пізніше на цьому місці хани збудували над кам'яною будівлею великий купол, || який і досі там знаходиться. Поруч поховано багато тисяч мучеників та праведників.

В старі часи недалеко від Міяк-Баба-султан існувала фортеця. Сліди цієї споруди можна побачити ще й зараз. І сьогодні у корів, які пасуться в цій місцевості, молока буває так багато, що масло з нього під назвою **міяк** відоме в одній четверті землі суші. Воно являє собою чисту рідину, що своїми пахощами нагадує мускус і амбру. Говорять, що у багатьох овець, які пасуться тут, навіть зуби жовті, як золото, але я, недостойний, цього не бачив.

Багато воїнів говорять, що в цих рівнинах росте трава алхіміків. І що вони навіть не один раз бачили, як невірні, поляки і франки, збирали в цих місцях рослини та трави.

ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ КОМЕНТАР

Ага — звання начальника різних категорій придворних слуг, різних військових та цивільних чинів, що перебували на службі в столиці, в провінціях.

Акче — турецька срібна монета. Почала карбуватися в Бурсі в 1328 році Орхан-беєм (1326—1359). На лицьовому боці знаходиться ім'я та титул султана і доброзичливий напис: «Хай славиться перемога його», а на звороті — місце, де була викарбувана монета, рік вступу султана на престол та гасло: «Да збережеться царство його».

Алайбей — командир алая (полку), який був основною бойовою одиницею військ ленної кавалерії, так званих тімарних сипахіїв. В кожному алая повинно було бути тисяча сипахіїв. Алайбею підпорядковувались три-чотири субаші, які в мирний час займались підтримкою порядку в каза.

Алтун — золота турецька монета. Вперше почала карбуватися при султані Мехмеді II Фатихові в Стамбулі після взяття його турками в 1453 році.

Вага алтуна (близько 3,5 гр.) рівнялась вазі європейських дукатів. На лицьовому боці монети, окрім зазначення місця, де карбувалось, ім'я і титул султана та доброзичлива: «Хай буде славним ім'я його». На зворотньому боці знаходиться рифмований напис: «Той, хто карбує сяюче, є володарем слави та перемоги на суші і на морі», або «Султан двох материків і хакан двох морів, султан, син султана».

Аргамак — породистий кінь.

Аршин — одна з найбільш розповсюджених мір довжини в Туреччині до прийняття метричної системи (1931 р.). Розрізняють два види аршина, риночний або торговий аршин, рівний 68 см; будівельний аршин, рівний 75,77 см.

Аяк — міра довжини, рівна половині будівельного аршину.

Байрак — 1) Знамено. Взагалі військове знамено. В яничарському корпусі байрак був в кожному ода (роті). 2) Військова одиниця в яничарських військах, чисельністю 50—60 чоловік. Командир такого підрозділу в військових секбанів звався байрак сахібі.

Бастирма — бараняче м'ясо або яловичина, яке в'ялиться на сонці і виробляється в спеціальний спосіб.

Бедистан — великий критий ринок, що складається із торгових рядів.

Бей — феодалний титул в Туреччині та ряді інших країн Близького та Середнього Сходу, а також у кримських татар та інших тюркських народів. Титул бея надавався воєначальникам та правителям різних рангів.

Бейлик — область, підпорядкована бею.

Бейсубаші — старший чином із числа субаші в певній місцевості.

Беш-баш — досл. «п'ять голів»; назва військових походів, організованих кримськими татарами.

Бешлі — досл. «п'ятірочки»; вид легкого кінного війська при намісниках провінцій.

Бешлі-ага — начальник військ бешлі.

Бьолюк — військова одиниця в піхотних та кавалерійських військах султана, в військах ейялетів і свитах.

Бьолюкбаші — офіційно це звання було закріплено спочатку за командирами тих частин яничарського корпусу, які називались ага-бьолюклері і їх було тільки шість. Разом з тим, це була загальна назва командирів різноманітних бьолюків.

Бунчук — древо з позолоченою кулькою та пучком волосся із кінського хвоста на кінці. Знак відзнаки достоїнства паші: одnobунчужного (мирліва), двобунчужного (мирліран) та трибунчужного (везир).

Вақф (множ. — вакуф) — рухоме чи нерухоме майно, доход від якого йшли на благодійні діяння. Велика частина їх надходила на користь мусульманського духовенства. Вакуфи створювались за рахунок пожертвувань держави та окремих осіб різним релігійним установам та корпораціям. Оскільки вакуфи звільнялись від державних податків і зборів і були захищені від посягання цивільних влад, а певна частка від жертвуваного майна регулярно надходила особі, яка робила пожертвування, або його спадкоємцям, то пожертвування в вакуф були досить поширеним явищем. Тому мусульманському духовенству

належали великі земельні володіння і багато іншого рухомого і нерухомого майна.

Валі — правитель провінції чи області.

Везир (везір) — вищий урядовий сановник до дивану султана. Титул везира мали також паші вищого рангу — трибунчужні паші. Головним серед везирів був великий везир, який був верховним керівником всієї державної адміністрації та головнокомандувачем турецької армії.

Векіль — тут довірена особа, заступник.

Газават або джихад — священна війна, мета якої полягає в тому, аби силою зброї розповсюджувати іслам.

Газій (газі) — мусульманин, який бере участь у газаваті. Почесний титул, який присвоюється людині, що прославилася в «священній війні» проти невірних — кяфірів.

Гаманець — Турецькою кесе або кісе. Гаманець для зберігання золотих та срібних грошей і одночасно певна їх сума. Іноді термін кесе вживався тільки для акче і курушів, а для алтунів—сурре. В 1660—1661 рр. в одному гаманці було 40 тис. акче, в 1888 — 50 тис. акче. Курушів в одному гаманці було в 1660—1661 рр. 500. В фінансових операціях були в ходу три гаманці: румелійський гаманець (кесе і руми), що дорівнював 500 курушам, або 40 тис. акче; гаманець дивані (дивані кесе) — 416 курушів, або 33 120 акче, та єгипетський гаманець (мисир кесесі) — 600 курушів або 48 тис. акче. Останній був в обігу тільки в Єгипті, а найбільш розповсюдженою розрахунковою одиницею був румелійський гаманець. Європейці мали справу тільки з ним, ось чому у всіх європейських словниках розмір кесе визначається всього в 500 курушів або піастрів.

Гармати — в Османській імперії в середині віку застосовувалися такі гармати:

1. Бал-емез — далекобійна гармата, яка використовувалася на суші і на морі, що стріляла ядрами до 50 кг.
2. Хаван — гармата типу мортири.
3. Кулеврина — далекобійна гармата, що стріляла ядрами від 4 до 11 кг.
4. Мартен — велика гармата для штурму фортець.
5. Баджалашко — потужна гармата для руйнування фортець.
6. Зарбазен — мали широке застосування в залежності від розмірів; великі зарбазени називалися шахаї, шахі або шахане; середні зарбазени — міане; невеликі — кючок. Крім того, виготовлялися спеціальні зарбазени для руйнування фортець

в залежності від величини називалися бююк шаїка, орта шаїка, кючюк шаїка.

7. Еждердехен (досл. «паща дракона») — велика гармата, що застосовувалася в XVI—XVII ст.

8. Паранка (пранки) — очевидно, польова гармата, назву свою отримала від паранга — різновид покарання, що полягло в тому, що засудженого приковували до гармати.

Гулями — воїни, яких приводили з собою власники ленів, та раби-хлопчики, слуги чоловічої статі.

Диван — рада при султані чи великому везирі для розгляду найважливіших державних справ. Диван великого везира виконував також функції верховного суду. Канцелярії високопоставлених сановників також називали диванами.

Езан — заклик до молитви, проголошений муеззином.

Ейалет — найбільша адміністративна одиниця, на які була поділена Османська імперія перед створенням вілайетів. Ейалети знаходились під керівництвом бейлербеїв чи везирів, які мали титул паші. Ейалети ділились на санджаки. В XVII ст. було понад 20 ейалетів.

Емін — тут — уповноважений, управляючий.

Ерлі-кулу — так звалися війська, які були в розпорядженні різних провінційних намісників і були на утриманні ейалетів, санджаків. Загальна назва місцевих гарнізонних військ в фортецях. Ленні війська в число ерлі-кулу не входили.

Заїм — власник лену, що звався заметом. Заїми разом з тимаріотами складали категорію тимарних сипахіїв і, згідно закону, повинні були особисто з'являтися на війну, маючи при собі кінних воїнів — джебелі.

Імам — 1) Верховний правитель в ряді мусульманських держав. 2) Верховний глава шиїтів. 3) Засновник одного з чотирьох законознавчих тлумачень (ханіфіти, ханбаліти, малікіти, шафіїти). 4) Духовний керівник, духовний наставник взагалі. В останньому значенні вживає цей термін Е. Челебі.

Імарет — дім для прийому подорожніх.

Кадій [каді] — суддя, який веде судочинство на підставі шариату (мусульманського права) чи адату (звичаєвого права). Кадій наглядав також за вакуфами і перевіряв звіти мутавеллі. В залежності від рангу, кадії мали різну платню: за часів Мехмеда II Фатиха головний стамбульський кадій отримував 500 акче в день, кадій вищого рангу — 300 акче, середнього — 150 акче, нищого — 60—70 акче.

Каза — адміністративна одиниця, підпорядкована санджаку.

Каїк — човен, невелике веслове судно.

Кардаш-козаки — братські козаки, так турки називали частину українських козаків, старшина яких у 1624 р. «побратались» і підписали союзу угоду з кримським ханом Мухамед-Гираєм III (1623—1627) і його братом калга - султаном Шахин-Гиреєм проти турок.

Кантар — 1) Міра ваги, що дорівнює 44 оккам, або 56,41 кг. 2) Інструмент для зважування важких речей.

Капудан — командир військового корабля чи ескадри.

Капудан-паша — головнокомандувач всіма морськими силами Османської імперії.

Капу-кетхуда — 1) Чиновники, які виконують обов'язки заступників паші ейялетів і санджакбеїв в адміністративних справах. 2) Заступники начальників відділів Високої Порти. До 1863 року призначались їх безпосередніми начальниками, після — урядом.

Кетхуда-бей — 1) Помічник або заступник великого везира. 2) Заступник яничарського аги (його також звали кул кетхадаси або оджак кетхудаси), часто не менш впливовий, ніж сам командувач корпусом.

Кетхуда сипахіїв — мова йде про посаду кетхуди сипахіїв, оскільки такого військового звання не існувало.

Кіле — міра сипучих речовин, яка застосовувалась в Османській імперії для виміру зерна. Її розмір був різний в різних областях: стамбульський кіле в залежності від сорту зерна складав 18—20 окка, тобто близько 25 кг.

Кіш — 1) Стоянка кочівників. 2) Тимчасовий козацький військовий табір, козацький табір. Кошем називали також Запорозьку Січ — постійне місцез перебування козаків.

Кулач — міра довжини, що застосовувалась під час виміру глибини. На кулачі міряли також бязь та тканину на халат. Кулач прирівнювали до відстані між середніми пальцями витягнутих рук дорослої людини, умовно — 1,95 м.

Куруш [слав'ян, грош] — загальна назва різних європейських срібних грошей, що були в обігу в Османській імперії, В різні часи вони мали різний курс, але він весь час падав. В 1660—1661 рр. один куруш дорівнював восьмидесяти акче, а наприкінці XVII ст. — 120 акче. Так же звалась турецька срібна монета, яка почала карбуватися в кінці XVII ст.

Кибла — сторона світу, куди мусульмани завжди повертались обличчям під час молитви, напрямок Мекки. Евлія Челебі поводиться з цим терміном досить вільно, розуміючи під ним і південь, і південний захід, і південний схід.

Кия — міра ваги, те ж, що і окка.

Кяфір — (в багатьох європейських та російській мовах — гяур або гявур) — у мусульман загальна назва послідовників інших релігій, не мусульман, «невірний». У ортодоксальних мусульман це слово має презирливий відтінок.

Ліва — те ж саме, що і санджак.

Мірліва — військове звання одnobунчужного паші, також санджакбей, начальник ліва.

Мірміран — правитель айялету, уповноважений як цивільними, так і військовими повноваженнями.

Міхраб — ніша, заглиблення в мечеті, куди мусульмани повертаються обличчям під час молитви.

Муджахід — мусульманин, який бере участь в священній війні проти невірних-християн. Борець за «справжню», мусульманську віру.

Мутасарифф — правитель санджаку, що мав цивільну і військову владу.

Мутевеллі — особа, призначена для управління та надзору за вакуфами в відповідності з умовами представлення майна до вакуфу та нормами шаріату. Часто це були спадкоємці того, хто робив заповіт і які отримували частину прибутку. Якщо мутавеллі порушував умови представлення до вакуфу або норми шаріату, кадії міг звільнити його з посади. Кадії регулярно перевіряв також звітність мутевеллі.

Муфтії — представник вищого мусульманського духовенства, мусульманський богослов-правознавець, який мав право на видачу письмового звіту-висновку — фетву щодо особливо складних юридичних питань, коли компетентності кадія було недостатньо.

Мухтесіб — особа, яка була зобов'язана слідкувати за цінами, по яких ремісники та купці продавали свої товари, за правильністю мір і ваги. Мав право карати тих, хто займався шахрайством в торгових справах, застосовуючи неправильні міри ваги і довжини.

Муезін — служитель мечеті, який скликає віруючих на молитву.

Нахіє — військово - адміністративна одиниця, підпорядкована каза.

Ода — яничарські казарми, кожен бьолук і орта мали свої казарми. Перші яничарські ода були в Едирне, а після завоювання Стамбулу (1453 р.) він став головним місцем розміщення яничарів. В XVII ст. в Туреччині налічувалось 199 ода. Пізніше назва ода була перенесена і на військові частини, які в них

розташовувалися. Слово ода і орта стали вживатися як рівнозначні.

Оджак — загальна назва яничарського корпусу.

Окка — міра ваги, яка дорівнює 1282 г. В одній окка 400 дирхемів, чверть дирхема складає денк, чверть денка — кират, чверть кирата — бугдай, чверть бугдаю — фітіль, половина фітіля — накир, половина накіра — китмір, половина китміра — зерре. Півтора дирхема складає міскаль. Чотири кантара складають одну чеки.

Орта — підрозділ яничарського корпусу.

От-ага — в військах кримських татар так звалися начальники кожної із дванадцяти колон кінноти, яка робила наїзди під керівництвом хана.

От-кулу — кінні загонові в військах провінцій.

Паланка — дерев'яне укріплення, обнесене ровом, земляним валом чи дерев'яним частоколом.

Посад — ремісничо-торгова частина феодальних міст в давньоруських містах, в містах Росії і України.

Прибережне село — тут село на території, підпорядкованій прибережному азі.

Прибережні татари — ногайські племена, які кочували в пониззі Дунаю і Дністра, підпорядковані кримському хану та його ставленикові — прибережному азі.

Прибережний ага — титул, який надавався представникам кримського хана у буджацьких татар. Був верховним головнокомандувачем над буджацькими татарами, збирав з підданих Буджака данину на користь кримського хана.

Спершу області буджацьких татар належали молдавському господарю. Вони були подаровані кримському ханові Менглі-Гірею I (1468—1512 рр.) турецьким султаном Базидом II (1481—1512 рр.) в нагороду за військову допомогу, надану туркам при завоюванні Кілії та Аккерману.

Пядень — міра довжини, що дорівнює 0,213 м.

Рейя [араб. «ті, кого пасуть», піддани] — в XV — XVII ст. назва всього феодально-залежного сільського населення Османської імперії. З XVIII ст. так почали називати тільки підданих християн — як міста, так і села.

Рибат — в даному випадку особливо укріплена частина фортеці.

Сайдак або сагайдак — комплект озброєння лучника, що складався з лука, колчану та стріл.

Санджак — 1) Знамено військової частини, прапор держави. 2) Військово - адміністративна одиниця, підпорядкована

ейялету. На чолі стояв мутусар-риф, він же санджакбей або мірліва. В епоху, що описується, в Очаківському чи Силістрійському ейялеті було 11 санджаків.

Саджакбей — правитель санджаку. За станом він був також начальником всіх озброєних сил санджаку.

Сариджа — категорія війська, що отримала свою назву від імені Сараджа-паші, який збунтувався в Анатолії під час правління Мехмеда II Фатиха (1451—1481 рр.). З того часу так почали називати ті військові частини, які проявили непокору. Очевидно, щось на зразок «штрафних» частин.

Секбанбаші — начальник секбанів, один із вищих офіцерів яничарського корпусу, другий після яничарського аги.

Секбани — «ловчі», «псарі» (кьопьок мухафизі) — одна з трьох основних частин, на які ділився яничарський корпус. Спочатку секбани були самостійною частиною війська, яке було на утриманні держави і користувалося великим впливом, а їх начальники вважались старшими по відношенню до офіцерів інших категорій султанської армії. Але Мехмед II Фатіх за вимогу непомірно великого бакшишу після ліквідації Караманського емірату (1471 р.) об'єднав їх з яничарським корпусом і воєначальники секбанів були зведені до стану заступників яничарських офіцерів. На початку XVII ст. секбанів в корпусі було 34 орта (із 196). Ці орта звались також бьольюками. Секбани являли собою в основному піше військо і лише незначна їх частина була вершниками. Рядові секбани отримували платню по 6—8 акче в день.

Крім того, були секбани, які несли прикордонну службу. Вони отримували платню із державної казни. Були ще секбани, що знаходились на утриманні ейялетів та санджаків і знаходились під командуванням намісників провінцій. Ці секбани ділились на байраки по 60 воїнів в кожному. В мирний час ці секбани використовувались для підтримки порядку в провінціях та для охорони фортець. Нерідко назви бьольюк та байрак не розрізнялись, як видно в даному тексті.

Сердар — титул командувача армією, яка вела бойові дії. Те ж, що і сераскер. Спочатку цю посаду обіймали падишахи (XIV — XV ст.), потім її все частіше стали доручати везирам, які входили до державного дивану (куббе везирлері). Якщо таким призначався великий везир, то він отримував титул сердар-і екрем. В такому випадку падишах виділяв їм відповідну кількість війська — яничарів, джебеджі, топчу тощо.

Сипахій (сипахі) — воїн - вершник. Розрізнялись сипахії двох видів:

1. Улуфелі-сипахії — воїни придворного війська, яке було на державному утриманні. Коли армія вирушала в похід, ці сипахії знаходились попереду інших регулярних частин. В XVIII ст. військо придворних сипахіїв складалося із 300 бьольюків, в кожному з них нараховувалося по 20—30 вершників. Улуфелі-сипахії були лише однією із шести частин придворного кавалерійського війська (капукулу сюварилері). Але вони утворювали перший підрозділ (теж бьольюк) його і тому часто всіх капукулу сюварилері помилково називали сипахіями. В дійсності, вся придворна кавалерія складалася із таких підрозділів (бьольюків): 1) сипахії, 2) сіляхдари, 3) улуфеджи правої руки, 4) улуфеджи лівої руки, 5) гаріби правої руки, 6) гаріби лівої руки.

2. Тімарлі-сипахії — вершники, які володіли ленами (тімарами і зеаметами), представники військово-феодалного прошарку, які зобов'язані були в військовий час за право володіння тімаром брати участь у війні і приводити з собою військо (джебелі). Це військо почало створюватися за Мурада I (1359—1389 рр.). Юридично тімари залишалися тільки за тими ленниками, які особисто, із встановленим числом латників (один латник на кожні три тисячі акче зареєстрованого річного прибутку), брали участь у війнах; в іншому разі вони передавались іншим особам.

Розвал військово-ленної системи, що посилювався в XVII ст., як безпосередній результат мав часті порушення цього закону, скорочення реальної кількості ленного війська та послаблення військової могутності Османської держави. В XVII ст. ленні сипахії повинні були виставляти на війну понад 120 тис. воїнів - вершників. Але вже тоді крупні феодальні намісники почали використовувати своє ленне військо для досягнення напівнезалежного від центрального уряду становища, а дрібні ленники, які розорилися, нерідко приєднувались до антиурядових повстань.

Головною бойовою одиницею тімарних сипахіїв був алай (полк), на чолі якого стояв алайбей. Алайбей були підпорядковані безпосередньо санджабею, а той — правителю ейялету — бейлербею. Останній повинен був здійснювати і загальний нагляд за військами тімарлі-сипахіїв, за кількістю і якістю виставленого війська.

Субаші — 1) Субаші державний (мири субаші) — чиновник, який виконував в містах обов'язки начальника поліції. Вдень він обстежував торговельні ряди, базари, стан будинків і мостів, а вночі разом із асезбаші патрулював по місту, влаштовував обшуки, затримував підозрілих тощо. Був підпорядко-

ваний кадієві. 2) Субаши тімарний (тімар субашісі) — ленник із числа військово-феодальної знаті провінції. Цей субаші, як правило, знаходився в касаба і в фортецях. В мирний час він був їх правителем, а в військовий — виступав в похід як воєначальник загону сипахіїв кількістю в 250—300 вершників. Підпорядковувався алайбеу.

Султан — 1) Падишах Османської імперії. 2) Принц крові у деяких тюркських народів. 3) Почесний титул під час звернення до високопоставленої особи. Під час звернення до особи жіночої статі це слово ставилося після їх імені. Султаном називалася також оздоба із пір'я чи кінського волосу на головному уборі високопоставленої особи.

Сюрсат — різновид надзвичайного натурального податку, який стягували з населення під час війни. Як правило, це була худоба, пшениця, ячмінь, кукурудза, овес. Місцевість, яка знаходилась поблизу розташування війська, ділилась на ряд зон (минтака) і туди посилали уповноважених для отримання цього податку. Формально це називалося купівлею, селянам видавали розписки, але вони ніколи не оплачувалися.

Табір — укріплене місце, де можна було сховатися під час військових дій. Тут — укріплений табір християнського війська.

Тарік — термін цей має три значення: 1) Дата. 2) Хронограма. 3) Історія. Тарік — це таке словосполучення, прозове чи віршоване, в якому за допомогою цифрового значення арабських літер (абджада) розкривається дата якоїсь події.

Тімар — спочатку так називалися будь-які ленні наділи, що надавалися воєнно-феодальній знаті. Це були, в основному, воєнні лени. Потім тімарами почали називати ті воєнні лени, які приносили від 1 тис. до 20 тис. акче в рік прибутку. Лени, які давали прибуток від 20 до 100 тис. акче в рік, отримали назву зеамети, а ті, що приносили понад 100 тис. прибутку щороку, називалися хассами. Загальна назва всіх військово-ленних наділів була кіллідж (шабля) або кілідж хаки (право шаблі).

Тімаріот — умовний володар тімару (тімар сахібі), вершник, який був володарем лену (тімарлі сипахі) і який був зобов'язаний нести військовою службу у султана та з'являтися на війну з певною кількістю воїнів джебелі. В XVII ст. чисельність тімаріотів досягла 50 тис. чол.

Топчубаши — начальник корпусу топчу (гарматників).

Тугра — монограма султана, що складалася із його імен та титулів. Ставилася на ферманах, беретах і т. п. документах.

Фатіха — перша сура Корану.

Ферман — письмовий наказ падишаха, скріплений його тургою. В тому ж значенні використовувалося слово ярлик. Фермани падишаха (ферман-і хумаюн, ферман-і шеріф) писалися за певною схемою і повинні були мати наступні шість пунктів: 1) посилення на те, що даний документ є ферманом; 2) називання імені того, кому він посилається з відповідною молитовною похвалою ферману чи падишаху; 3) причина видачі ферману; 4) зміст наказу тому, на чие ім'я посилається ферман; 5) молитву про благополучне завершення справи і виконання ферману; 6) дату чи місце, звідки ферман був посланий. В просторіччі ферманом міг бути названий будь-який наказ.

Франк — у мусульман загальна назва християн Європи, особливо Західної. Русів, як правило, франками не називали.

Хан — 1) один із титулів падишаха османів; 2) титул верховного правителя кримських татар.

Хасс — земельні наділи, які надавалися в умовне володіння великим державним сановникам (везирам, бейлербеям, санджакбеям тощо) і які приносили не менше 100 тис. акче щорічного прибутку. Представники військово-феодального стану, які володіли хассами, згідно закону, повинні були з'являтися на війну разом з військом джебелі. В Анатолії один джебелі виставлявся на кожні три тисячі акче річного прибутку, в Румелії — на кожні п'ять тисяч. На відміну від тімарів і зеаметів хасси не обов'язково були зв'язані з виконанням військової служби: вони надавалися членам султанської родини, являли собою особисто султанські та коронні маєтки (хасс-і селятін, хасс-і хумаюн). Особливу категорію хассів являли собою наділи на утримання, що видавалися особам жіночої статі із наближених до двору, — так звані башмакличі («на черевики»), а також арпалікі («на ячмінь»), що надавалися крупним воєначальникам і придворним, які були на утриманні, у вигляді дотації. Розмір прибутків, які отримували із хассів, часто набагато перевищував мінімальну норму.

Чавуш — нижчий чин в армії або слуга для різних доручень при дворі.

Чайка або шайка — великий плоскодонний козацький човен, широкий з низькими бортами. Відзначався великою стійкістю і плавучістю, оскільки до його бортів, як правило, прив'язувались пучки очерету. Він міг вмещувати від 20 до 50 озброєних воїнів та до трьох гармат. На цих чайках хоробрі і

згуртовані команди запорозьких козаків не раз витримували серйозні баталії з турецькими галерами.

Челенк — знак військової відзнаки, яка видавалась за військовій заслугі. Прикріплювався до чалми.

Черибаші — воєначальник в військах ленних сипахіїв, як правило, володар заамету, який був зобов'язаний тримати своїх джебелі в стані повної бойової готовності не тільки під час війни, але і в мирний час, щоб підтримувати порядок і спокій в певному районі чи в місті.

Чорбаджи — офіцерський чин в яничарській армії, командир орта (роти) або бьолюка.

Шехід — мусульманин, який загинув на полі бою під час боротьби з зовнішніми ворогами або бунтарями: це був «справжній (хакіді) шехід». Ті мусульмани, які гинули під час стихійного лиха чи пропали безвісти, втопились чи віддали своє життя на ниві науки тощо, називались «юридичними (чи номінальними) шехідами» (хюкмі шехід).

Юк — 1) шкіряний мішок; 2) певна сума грошей. В одному юкі було 100 тис. якче, або 200 гаманців. В фінансових справах терміни юк, 10 юків офіційно були в користуванні і після Танзимату. В середині XVII ст. 32 або 33 юки складали «повозку» (гарба або хинто гарба).

Юзбаші — військовий чин в загонах тімарних сипахіїв, що дорівнювався сотнику.

Юрт — особисте або родове (у кочівників) земельне володіння, яке являло собою повну власність або було на умовах військово-ленної служби.

Яничарський ага — глава яничарського корпусу, його головкомандувач. Він був головою яничарського дивану (єничері агаси дивани), який розглядав усі справи корпусу, скарги, позиви, питання платні, підвищення по службі тощо. Щоденна платня яничарського аги складала 500 акче, річний прибуток з наданого йому арпалику (див. хасс) — 500 тис. акче. Яничарськими агами або сердарами називали також командирів яничарських загонів, які знаходились в фортецях для охорони.

Яничари — досл. «нове військо» (єні чері). Основна категорія регулярного піхотного війська Османської імперії. Були на утриманні у держави. Почали створюватися в 1361 р. за султана Мурада I. Спочатку яничари набирались із військово-полонених, а потім лави яничар поповнювались за рахунок

християнських хлопчиків в віці 7—12 років, яких забирали примусово. Спочатку вони виховувались в турецьких родин (там же їх наvertsали в іслам), а потім проходили спеціальну підготовку в установах, які називались аджемі агланлари (іноземні хлопчики). Яничари були професійним кадровим військом, яке отримувало добру військово-підготовку, були виховані в дусі непримиримого мусульманського фанатизму. Спочатку вони не мали права одружуватися, займатися ремеслом і торгівлею. Вони являли собою грізну військову і поліцейську силу тоді, коли йшли загарбницькі війни, що приносили казні великі прибутки і коли султани могли платити їм високу платню та задобрювати щедрими подарунками. Привілейований стан яничар призвів до того, що ця посада перетворилась на спадкову. В 1639 р. система дьовширме (набір християнських хлопчиків) була скасована і національний склад яничарського війська змінився: в більшості своїй він став турецьким. Загальний економічний, соціальний і культурний занепад Османської імперії, криза її військоволенної системи, що посилювалась в XVII ст., ряд серйозних поразок у зовнішніх війнах, призвів до різкого падіння бойової якості яничарів і важливих змін в соціальному характері яничарського війська. Не отримуючи постійної платні із спустошеної казни, вони почали займатися торгівлею, ремеслами і, не в меншій мірі, грабуванням населення. Більшість із них створювала сім'ї. Не один раз в історії Туреччини значна частина яничар, що ділила з трудовим людом всі труднощі та негаразди, ставали ініціаторами або учасниками народного незадоволення та бунтів. Незадоволення яничар неодноразово використовувалося також реакційними колами для організації та проведення дворцових переворотів. Ті, що колись були головною опорою престолу, в XVII ст. перетворились в силу, більш небезпечну для центрального правління, ніж для його зовнішніх та внутрішніх противників. В 1826 р. султан Махмуд II ліквідував яничарський корпус, частково його знищивши, частково розформувавши його склад.

На початку XVII ст. загальна частина яничарського корпусу, включаючи аджемі огланів, складала понад 48 тис. чол. Корпус ділився на 196 орта (рот), які були згуртовані в три основних об'єднання: 1) ага бьолюклері («головні бьолюки»), які нараховували 61 орта; 2) джемаат («община»), який складався із 101 орта; 3) секбан бьолюклері («бьолюки сикбанів»), в яких було 34 орта. Кожна орта мала свою казарму (ода), мала свою назву та порядковий номер.

Ярлик — письмовий наказ, рескрипт верховного правителя. Загальноприйнята назва грамот ханів Золотої Орди, а також кримських ханів. Ці ярлики є цінними історичними документами, оскільки в них знаходяться відомості економічного та політичного стану окремих областей, системи управління та військові справи. Ярлики, що стосувались внутрішніх питань, як правило, доводились до відома населення за допомогою глашатаїв. Ярликами називались також дипломатичні листи, які посилались іноземним правителям, зокрема, так називались листи кримських ханів московським правителям.

З М І С Т

Кушнір В. Г. Етнографічні записки Евлії Челебі про Північне Причорномор'я	3
Опис Тульчинського або Змієвого острова	6
Місто Ізмаїл	6
Аккерман	8
Похвала фортеці Аккерман	10
Посад Аккерману	13
Опис Страшної долини Камр-ал-кум	14
Яник-Хісар	16
Опис фортеці Бендери	17
Про наш похід із фортеці Бендери в польські землі	22
Про те, як ми доставили із Аккермана в фортецю Очаків	25
реляцію про перемогу біля Бозджааду	
Похвала урочистостям в фортеці Джанкерман, або Очакові, з нагоди перемоги біля острова Бозджаада	28
Похвала фортеці Очаків	29
Про фортецю Килбури	35
Про те, як Юсуф кетхуда врятував фортецю Очаків від козаків	37
Наша поїздка із фортеці Очаків до Аккерману	54
Про поїздку до Кілії	61
Опис могутньої фортеці Кілія	62
Стоянка біля переправи Міяк	66
Термінологічний коментар	69

ЕВЛІЯ ЧЕЛЕБІ
КНИГА ПОДОРОЖІ
ПІВНІЧНЕ ПРИЧОРНОМОР'Я

Редактор Кушнір В. Г.
Коректор Лазаренко Ю. Ф.

Підписано до друку 23.09.1997 р. Формат 60×84/16. Гарнітура журнальна
рублена. Високий друк.
Умовн.-друк. арк. 5,25. Тираж 2500 прим. Зам. 3656.

МП «ГЕРМЕС»
270005, Одеса, вул. Балківська, 141/214.
Розмножено в друкарні м. Ізмаїла, вул. Вагутіна, 38.

150

Евлія Челебі — ту-
рецький мандрівник XVII
ст., автор десятитомного
видання «Книга подо-
рожі». Неодноразово по-
бував в Північному При-
чорномор'ї, як очевидець,
записав чимало цікавих
подій з життя і побуту на-
селення краю.

